

TEMA:**Politiken
i butiken****– med kvittot
som röstsedel****UTBLICK/SID 9****Ryssar lockas av
Putins maktspråk**

Fjodor Lukjanov hävdar att den populäre, men tyste, presidenten paradoxalt nog måste våga utmana opinionen – för demokratins skull.

INTERVJU/SID 12**Goda skäl
att dumpa själen**

Medvetandet uppstår först när vi frågar efter det. Jaget och själen är sagofigurer. Psykologen Susan Blackmore krossar illusioner i samtal med Jan Söderqvist.

RECENSION/SID 38**Extra kul
med andras kulor**

Två tunga ekonomer skyller all världens elände på George W. Bush. Men bubblor växer varhelst priser rusar i höjden, skriver Kjell-Olof Feldt.

INBLICK-UTBLICK

REVISORN BÖR GÖRAS OBEROENDE

Sidorna 6-7

Revisionsbranschen i Sverige domineras av fyra jättar. Det har skapat ett oligopol som måste brytas, skriver Claes Sjölin.

RYSSLAND SPLITTRAR FÖRSVARET I EU

Sidorna 7-9

Frågan om ett europeiskt försvar kan endast avgöras mot bakgrund av utvecklingen i USA och Ryssland, hävdar Max Jakobson.

TYST PUTIN TALAR MAKTSPRÅK

Sidorna 9-11

President Putin har återinrättat den röda fanan och den sovjetiska nationalsången. Fjodor Lukjanov hör farliga tongångar.

INTERVJU

HÖG SMITTORISK GER FRAMGÅNG ÅT TANKAR

Sidorna 12-16

Susan Blackmore vänder upp och ned på begreppet medvetande. Jan Söderqvist samtalar med en psykolog som låtit skrota jaget.

TEMA: MED KVITTOT SOM RÖSTSEDEL

SIDORNA 17-29

Artiklar av Michele Micheletti, Adrienne Sörbom, Kay Glans och Sofia Nerbrand.

TRADITION

HERDER LADDAS PÅ NYTT I DEN KULTURELLA KAMPEN

Sidorna 30-32

När 1800-talet läste Herder uppstod nationalismen. Bygger vår tid vidare på hans idéer kan grava problem följa, finner Luca Di Blasi.

FRIZON

OM EN ENTREPRENÖR ALDRIG BLIR MEDALJÖR

Sidorna 33-35

Magnus Henrekson varnar för att Sverige blir ett fattigare land om friidrottaren, men aldrig företagaren, får guldsits och stjärnstatus.

VIT LITTERATUR I SVART VAKUUM

Sidorna 36-37

J. M. Coetzee må vara prisad internationellt men umbärandena i Sydafrika skapar inga läsare på hemmaplan, skriver Jason Cowley.

RECENSIONER

KULORNA RULLAR FRÅN SVINDLARNAS HÖJDER

Sidorna 38-40

Kjell-Olof Feldt har läst Joseph Stiglitz och Paul Krugmans böcker om orsakerna till att bubblor och drömmar brustit.

ÖVRIGA RECENSIONER

Sidorna 41-47

Svensk översättning av Platon och böcker av Ryan Gilbey, Stephen Chan och Karl Schlögel med flera.

AXESS



www.axess.se

Postadress: Box 2143, 103 14 Stockholm e-post: redaktionen@axess.se telefon: 08-791 52 50

Redaktionen tar inte ansvar för insänt obeställt material. Den som skickar material till Axess anses medge elektronisk lagring och publicering.

Prenumerationsärenden: Helår 9 nummer kostar 300 kronor via www.axess.se, tel 031-743 99 05, prenumeration@axess.se

Axess är en tidskrift inom området humaniora/samhällsvetenskap och utges av Axel och Margaret Ax:son Johnsons stiftelse för allmännyttiga ändamål.

Chefredaktör och ansvarig utgivare: Kay Glans

Redaktörer: Sofia Nerbrand, Erik Wallrup Recensionsansvarig: Jan Söderqvist

Assistent till chefredaktören: Hedvig Anderson (vik.) Grafisk form: Lars Andersson

Redigering: Charlotte Arwedsson, Lotta Brandt Korrektur: Karin Olsson Bild: Bo Lindell Repro: Samuel Elers-Svensson Omslagsillustration: Claes Jurander

Verkställande direktör: Kurt Almqvist Ekonomiansvarig: Anita Wallén

Redaktionsråd: Mats Benner, Arne Jarrick, Lars Magnusson, Merete Mazzarella, Anders Olsson, Joanna Rose, Gunnar Wetterberg, Lynn Åkesson

Typsnitt: Indigo och Esans ISSN: 1651-0941 Tryck: VLT Press

Att handla något gott kan vara att handla rätt. Köttdisken innehåller ju både vanliga och kravmärkta skinkor. Vandrigen mellan frysdiskarna går att beskriva som ett moraliskt vägval. Ett nytt fält av möjligheter för det politiska handlandet breder ut sig.



KAY
GLANS

kay.glans@axess.se

Borde inte alla de människor, som nu stretar hem i vintermörkret nertyngda av sina matkassar och andra inköp, egentligen råta på sig och tänka: vi har minsann gjort en insats för att få fart på den svenska ekonomin! Vi har bidragit till att öka butikernas och producenternas intäkter, på sikt kanske det innebär fler jobb litet varstans. Beskattningen av hela processen ger samhället medel att bygga upp en gemensam välfärd. Att hushållen är villiga att spendera har stor betydelse för att vända lågkonjunkturen.

Men vi känner oss inte som filantroper när vi betalar i kassan eller packar upp paketen därhemma. Det vore väl oss också rätt fjärran att uppleva oss som biståndsgivare för att vi har köpt en bok som är tryckt i Estland eller en frukt som importerats från Brasilien, fastän exporten naturligtvis har betydelse för utvecklingen i de länderna. När vi konsumerar tillfredsställer vi förvisso våra begär och då anses det främst handla om egoism. Om vi alls skall förnimma något i moraliskt hänseende som konsument, är det enligt den dominerande moraluppfattningen snarast skuld för att vi njuter frukterna av andras arbete. "Konsumtionssamhället" har blivit ett skällsord.

Anspråk på att vara ett slags vardagslivets moraliska hjältar när vi kämpar oss hem i trängseln efter inköpsrundan är väl absurda, men kanske är skuld känslorna kring konsumtion lika oerättigade. Till grund för dem tycks ligga en föreställning om att den som åtnjuter välstånd i grund och botten har tagit det från någon annan, eller i alla fall vunnit det på någon annans bekostnad.

Kanske är vi i detta avseende betydligt mer präglade av det kristna arvet med dess fördömande av det materiella och njutning-

en än vi vill medge i detta sekulariserade tidevarv. Det finns också, som Magnus Henrekson påpekar i sin essä i detta nummer, en märkligt negativ syn på framgångsrika företagare i den svenska kulturen, som kanske är en del av samma kulturella komplex.

Det finns emellertid tendenser i samtiden som gör att den inledande betraktelsen om filantropen i varuhuset inte behöver te sig så verklighetsfrämmande. Genom det som kommit att kallas politisk konsumtion kan man som konsument ge uttryck för sina etiska och politiska preferenser och eventuellt ge sitt bidrag till att förbättra sociala och ekologiska förhållanden på olika håll i världen. Att intresset för dessa rörelser växer hänger naturligtvis samman med det avtagande engagemanget för traditionell partipolitik och med upplevelsen av att globaliseringen har gjort etablerade institutioner överspelade i viktiga avseenden.

Denna utveckling väcker en rad frågor. Är det verkligen fungerande redskap som de erbjuder eller handlar det till stora delar om att vi vill sona ett dåligt samvete utan att det kostar för mycket? Hur förhåller de sig till mer traditionell politisk verksamhet? Är de alternativ eller komplement? Hittills har den politiska konsumtionen mest varit ett vänsterprojekt, men inget säger att det måste förbli så. Det är i sig förenligt med en bejakelse av marknads-ekonomins mekanismer att uttrycka politiska preferenser på detta sätt.

Mitt i julruschen vill Axess ge ett annorlunda perspektiv på politiskt handlande. I årets sista temablock granskas således den politiska konsumtionen ur olika perspektiv.

Kay Glans

Kay Glans
chefredaktör och ansvarig utgivare

Sekulärt väst söker tron på vita duken

RELIGIÖSA FILMER. Under tidigare århundraden skrevs uppbyggliga skrifter för att ge bränsle åt den kristna trons låga. Numera står andra medel till buds. Bakom en ny film om Martin Luther, *Luther* kort och gott, finns bland annat protestantisk finansiering. *Süddeutsche Zeitung* meddelar att i november har närmare 1,5 miljoner tyska filmbesökare strömmat till och då gick filmen ändå upp på biograferna först i slutet av oktober. Meddelas gör också att katolikerna konkurrerar med en film om jungfru Maria, som snabbt lockat 2 miljoner besökare i Brasilien och som snart skall spridas över världen. Och vi får inte glömma Mel Gibsons Kristusfilm som är under inspelning – och som redan blivit anklagad för att vara antisemitisk. Utan tvekan har trosstriderna intagit filmduken. Sade någon att västvärlden blivit sekulariserad? **RED.**

Ax:son Johnson-stiftelsen på tv

I "Global Axess" ges en kosmopolitisk utblick genom intervjuer med Catherine Audard, Norman Birnbaum, David Frum och Deepak Lal.

Onsdagar klockan 22:10 i TV8, med repris söndagar klockan 22:50.

I programserien "Engelsbergssamtalen" möter kända journalister personer som befinner sig i hetluften.

Måndagar klockan 22:10 i TV8, med repris torsdagar klockan 23:10.

8 DECEMBER: K.G. Hammar samtalar med Niklas Ekdal.

15 DECEMBER: Bo Rothstein intervjuas av Göran Rosenberg om hotet mot socialdemokratien.

22 DECEMBER: Petra Östergren samtalar med Susanna Popova Hakelius om gayrörelsen.

29 DECEMBER: Ove Joanson intervjuas av Per Svensson om likriktad public service.

Korruption på högsta nivå

*Gazeta Wyborcza*s ägare erbjöds att köpa en mediagrupp under bordet om rätten att sända tv. Men nu blir samhällets toppar avklädda inför öppen ridå i Rywinaffären.

JOANNA ROSE

Redaktör på *Forskning & Framsteg*

DEN 2 DECEMBER startade rättegången, Polens största korruptionsaffär ska rullas upp inför domstolen i Warszawa. Fast då har redan *Rywingate*, som den kallas, manglats i över ett år inför en specialtillsatt riksdagskommision i direktsända förhör, där till och med scenografin påminner om föregångarens i Washington. Tusentals tv-tittare i Polen lockades att följa denna sällsynta dokusåpa som samtidigt blev en utdragen lektion i vad demokrati kan och inte kan tillåta.

Lew Rywin är med Polanskis *Pianisten* och Steven Spielbergs *Schindler's list* en av Polens mest kända filmproducenter. Affären bröt ut för två år sedan när Polens största dagstidning *Gazeta Wyborcza* berättade vad som hände sommaren före när Rywin besökte Adam Michnik, tidningens chefredaktör, känd intellektuell och okuvlig dissident under kommunistregimen.

Rywin hade ett förslag: för 17,5 miljoner dollar kan en ny mediagrupp i Polen formuleras så att bolaget Agora, *Gazetas* ägare, även får sända tv. Agora är i dag ett börsnoterat företag med flera tidningar och radiostationer runtom i landet. Men när Agora också försökte skaffa sig en tv-licens blev det stopp, lagarna skulle plötsligt ändras och debattvägarna om hur den polska mediemarknaden ska fördelas mellan privata ägare och staten har gått höga ända sedan dess. Muppengarna skulle för övrigt gå till det regerande partiet.

ATT MAN I POLEN SKULLE KUNNA köpa sig en lag var kanske inte någon stor överraskning. Fortfarande är de flesta polacker övertygade om att mutor är allestädes närvarande i det nya Polen. Det är dock sällan man kan redogöra för vem, var, när, hur mycket och för vad.

Fast solklar verkade Rywinaffären bara vid första anblicken. Under de månader som gått har en komplicerad väv av offentliga och privata intressen, kontakter och allianser uppenbarat sig. Framför tv-publiken uppträdde de alla: presidenten, statsministern, *Gazetas* ledning och topparna i den polska mediecliten.

Bara Rywin vägrade. Var han budbärare från högre ort? Eller var idén hans egen? Eller blev han tillfälligt sinnesrubbad? Han mumlade konstigt på bandet som Michnik spelade in i lönnedom. "Annars skulle ingen ha trott mig", sade Michnik som hade fullt sjå med att förklara varför hans tidning avslöjade det hela med fem månaders fördröjning. Att inte störa Polens EU-förhandlingar var en av Michniks förklaringar. Men han blir upprörd: vilket var det egentliga brottet – är det inte den största och fräckaste mutskandal i det fria Polen det handlar om?

Kände presidenten till historien? Michnik kommer inte ihåg, om presidenten säger att jag har berättat den för honom så var det nog så. Ljuger han? Är han, Polens dissident nummer ett, som alla andra indragen i ett nätverk av ömsesidiga tjänster och gentjänster?

Rywin själv ville bara se sig som en brevbesörjare åt "dem som sitter vid makten", underförstått premiärministern Leszek Miller. Nej, förresten, han tar tillbaka, han var ensam. Men då är karusellen redan i gång. Det är inte bara så att alla känner alla, utan alla känner varandra bättre än

väl. Partier avslöjas i riksdagsförhören som politiska klubbar snarare än verktyg i demokratins händer. Företrädare för alla eliter ser ut att sitta i samma soppa, eller rättare sagt i samma bassäng. De festar nakna i poolen hemma hos Jerzy Urban, sista kommunistregimens presstalesman och numera chefredaktör för tidskriften *Nie*, nej. Nu är inte Urban, känd som en oanständig cyniker, den mest pålitliga i sammanhanget, och ingen skulle tro honom om han inte också lämnat ut foton från sina partyn.



Foto: Corbis / Scanpix

AFFÄREN HAR FÖRT FRAM FRÅGOR om hur övergången till ett fritt land ska gå till. Var går gränsen för korruption? Hur skilja på affärer och politik? Och hur gör andra? Hur värna om oberoende medier i ett demokratiskt land? Polen är inte ensamt om att ställas inför sådana frågor, så är det bara finessen som saknas?

Alldeles säkert är att Rywin misstog sig grovt. Dels för att han vände sig till Michnik, som djupt indragen i den polska politiken ändå är känd för att vara just omutbar, dels när han såg medierna som vilken business som helst. *Gazeta* satte nämligen publicistiska intressen högre än affärer.

Men inte ens *Gazeta* har kunnat skingra dimslöjorna och snart kommer hela affären att få sin upplösning i rätten. Och upplösning är möjligen just det rätta ordet här, det hela kommer att lösas upp, förflyktigas, är de flestas bedömning. Kvar blir bara budbäraren. ■

Besserwisser av Anders Mathlein





Kamrat Mao. Foto: Wilson Chu/Reuters



Kapitalist Mao. Foto: Imaginechina

Kapitalisten Mao har efterträtt sin kamrat

KINA. På 1970-talet lade Deng Xiaoping med sina reformer grunden för Kinas närmast fartblinda ekonomiska tillväxt de senaste decennierna. Ett av denne politiske överlevares mer välkända slagord lød: "det är ärofyllt att vara rik". I Nanjing tjugofem år senare blir jag ändå förvånad över hur näringsidkare nu titulerar varandra.

Som avslutning på en stor mässutställning anordnade ett större företag en middagsbjudning för sina lokala agenter. Alla närvarande var ense om den nya produktseriens kommande säljframgångar, och de redogjorde för den strategiska planeringen på de olika lokala marknaderna. Några befanns dock ha varit mer framgångsrika än andra.

Efter en stunds tystnad reste sig en representant från Henanprovinzen. Högljutt och med glimten i ögat kallade han en kollega från Shandong för lyckosamme "kapitalist Kong". Denne önskade i sin tur skåla med den enligt hans mening "sant kapitalistiske Wang" från Zhejiang. Någon överträffade de andra genom att kalla storföretagets representant för "den mest framgångsrike kapitalisten". En av återförsäljarna skröt för mig om sin familjeförmögenhet och hur mycket han var villig att betala för sonens skolgång utomlands – hundratusentals kronor om så behövdes. Säkerligen för han inte med osanning.

Skämtsamma ord fällda under inflytandet av *baijiu*, starkspriten

som ackompanjerar den *male bonding* som äger rum på affärsmiddagar i Kina, har kanske hörts förut. Men under denna middag i Nanjing bland unga och medelålders försäljare kändes det ändå som att en vall av hyckleri sprängdes. Dessa ord, formulerade inom en inofficiell diskurs, skulle inte vara träffande om det nära förflutna vore helt bortglömt. De är heller inte opolitiska samtidskommentarer. För inte så länge sedan kallade man varandra för "kamrat" och minsta tecken på individuell avvikelse brännmärktes som "den som tar den kapitalistiska vägen". Och det är fortfarande kommunistpartiet som dikterar villkoren för näringslivet. I möten med partifunktionärer och byråkrater om till exempel skatte- eller investeringsfrågor måste de annars bullriga entreprenörerna hålla en lägre profil. Det råder ännu en viss skillnad mellan officiella och inofficiella politiska diskurser.

Man undrar hur Kinas president och kommunistpartiets generalsekreterare Hu Jintao titulerar sin nye svärson, IT-magnaten Mao Daolin, som sägs vara god för 500 miljoner kronor. I mer familjära sammanhang kanske det blir "kapitalist Mao"? Samtalskulturens små hälsningsfraser blottlägger med ironins udd hur en ny ekonomisk verklighet påverkar eliter på olika nivåer i det kinesiska samhället.

Johan Lagerkvist
Doktorand i kinesiska

Toner ur tänkarens garderob

MUSIKALISK FILOSOF. Nu har det visat sig att även Ludwig Wittgenstein trillade dit – i likhet med filosofer som Nietzsche och Adorno komponerade han. Det blev en överraskning när man hittade fyra takter i en anteckningsbok från 1931. "Leidenschaftlich", lidelsefullt, var karaktärsbeteckningen.

150 inbjudna Wittgensteinvänner kom till Emmanuel College i Cambridge vid förra månadens "uruppförande" och engelska *Independent* hade skickat reporter. "Det är ingenting märkvärdigt", sade tonsättaren Anthony Powers om musiken. Efter-

som någon ansett att Nietzsches centrum för filosofi ligger i en anteckning om ett glömt paraply, skulle en hel forskningsindustri kunna födas ur vetskapen om det oerhörda: Som tonsättare kom Wittgenstein aldrig ut ur garderoben. RED.

Rättelse

I bildsättningen av Knut Ahnlunds artikel om spanska inbördekriget i *Axess* nr 8 (s.32) tillskrevs nationalsidan på felaktig grund en affisch, som i själva verket var en affisch för den republikanska sidan. Vi beklagar misstaget. RED.

Den mulnaste onsdagen denna höst stötte jag på en bekant i Pildammsparken i Malmö. Höll på att missa honom först, han såg så vissen ut där bland lövhögarna. Artigt frågade jag om han sålt smöret och köpt aktier eftersom han såg så moloken ut. Nej, svarade han, jag är ledsen. Nej, inget speciellt skäl, bara ledsen i största allmänhet, eller i synnerhet kanske. Ledsen. Det var länge sen jag hörde någon säga sig vara det. När jag nu tänker på det är inte heller sorgsen, betryckt, beklämd, nedstämd, svärmodig, dystert, bedrövad eller olustigt särskilt vanliga.

Ledsen. Det var länge sen jag hörde någon säga sig vara det ... Att säga "jag är deprimerad" är något helt annat än "jag är ledsen".

Vem är i dag uttryckligen olycklig? Nere kan någon vara ibland, låg, men det allra vanligaste är deprimerad (med deppig som lågkalorivarianten). Okej, språkbruket förändras, nya uttryck ersätter gamla, gesäll blev lärning blev praktikant blev trainee. Men det är inte alltid bara en fråga om ett synonymt ersättande, i vissa fall markerar skiftet också en förändring av utsagens innebörd. Att säga "jag är deprimerad" är något helt annat än "jag är ledsen".



Dels är det förstås den inflativa aspekten, kallar man ledsnadens lättmetall för depressionens bly så holkas orden ur. Och även om vi modifierar utsagan med förstärkningsord (jätte-) eller diminutiv (små-), så blir begreppet urlakat och snart närmast oanvändbart som beskrivning. Om all huvudvärk kallas migrän har ingen *migrän*. Men än värre är det faktum att vi här infört ett kliniskt diagnostiskt begrepp i den vardagliga självförståelsen. För om ledsnad och kanske till och med svärmod kan sägas vara normala tillstånd, som naturliga reaktioner på yttre omständigheter eller mer svårbestämbara livslägen, så förlägger "depressionen" bristen i ens inre, som en defekt av psykisk eller fysiologisk art. Det är helt enkelt inte friskt att vara nedstämd.

Höstrusket eller jäktet eller livets fåfänglighet är inte längre acceptabla förklaringar till missmod. Något felar hos en själv. Detta är medikaliseringens effekt, för den moral som inom medicinen är helt rimlig, att ett fel alltid bör avhjälpas, blir prekär i det ögonblick när synen på brist och svaghet börjar gälla alla former av nedsatt funktion, hur övergående eller skäliga de än är. Nedstämdhet är inte alltid en dysfunktion, ibland är den som en fråga livet ställer till en, typ "vad gör du av mig?".



Vidare vet vi att steget från "kan" till "bör" aldrig är långt. Varför må dåligt när det finns medel som hjälper dig att må bra? Det kommer att bli socialt oacceptabelt, ja abnormt, att framhärda någon längre tid i ett icke-tiptop skick. Ungefär som att acceptansen för plastikkirurgi och botox-injektioner leder till en allt mindre tolerans mot rynkbildning. Nästa steg är att det närmast är omoraliskt att framträda i så förfallen skepnad.

Men än så länge ligger acceptansfrågan "bara" hos individen och självbilden. Både när det gäller facialet och själsliga veckningar. Att det finns pengar att hämta i att få människor att hitta just de fel hos sig själva som en viss behandling åtgärdar, går jag inte in närmare på här (men tack och lov för förbudet mot läkemedelsreklam!). Men att betrakta all nedstämdhet som en defekt är både skuldbeläggande (det är något fel på mig för att det är något fel på mig), och ett förminskande av livets dynamik. I USA blir man inte längre sorgsen vid årstidsväxlingar, utan man har SAD, *Seasonal Affective Disorder*.



NIKLAS
SÖDERBERG

Poet

Revisorn bör göras oberoende

INBLICK/ Revision. Självsanering räcker inte för att städa upp i en stel bransch, som domineras av fyra jättar. Etik- och förtroendekommissionen har ett angeläget uppdrag att säkerställa revisorernas kontrollförmåga.

CLAES SJÖLIN

Advokat på Sjölin & Olsson Advokatbyrå AB

I KÖLVATTNET efter skandaler i bland annat Worldcom och Enron har det visat sig att näringslivets rådgivare har spelat inte enbart underordnade roller för utvecklingen. Massiv kritik har riktats mot hur revisorerna har skött sina uppdrag i USA och för ett av de fem stora revisionsföretagen ("The Big Five") blev konsekvenserna dramatiska: Arthur Andersen "försvann" inom loppet av några månader. Under den efterföljande utredningen hos SEC (Securities and Exchange Commission) har det även riktats kritik mot framstående advokatfirmor för deras inblandning med "kreativa" skatteupplägg och annat.

I Europa och Sverige har vi hittills sluppit lika stora skandaler som den kring Enron, men eftersom vi ännu inte sett facit av Skandia-affärerna är det väl tidigt att blåsa faran över. Det är möjligt att skadorna för Skandias försäkringstagare kan visa sig vara lika irreparabla som de blev för aktieägarna i Enron. Här har tidningsrubrikerna handlat om fantasifulla belöningssystem för verkställande direktörer och styrelser, olagliga kartellbildningar (SAS/Maersk, NCC, Skanska med flera) och dåligt affärsmannaskap kryddat med riktig ledningsbelöning (ABB, Skandia med flera). I hur stor utsträckning externa rådgivare medverkat i de svenska skandalerna är däremot inte klarlagt, men redan förefaller det klart att revisorer tillstyrkt ansvarsfrihet för företagsledningar, trots olagliga karteller och undermåligt affärsmannaskap. Detta är något som Etik- och förtroendekommissionen under Erik Åsbrinks ledning skall granska närmare.

I kommissionens uppdrag ingår att granska om det förekommer förtroendeskadliga företeelser i näringslivet, att belysa näringslivets egna insatser, att analysera behovet av åtgärder och även föreslå sådana konkreta åtgärder som bedöms nödvändiga. En av Förtroendekommissionens viktigaste uppgifter är att granska brister i rollfördelningen mellan ägare, företagsledning och

revisorer i större företag. Kommissionen skulle ha redovisat sitt uppdrag för regeringen den 31 oktober, men har fått ytterligare tid till den 31 mars 2004. Med den extra tilldelade tiden kan kommissionen ta sig an tillsynen av en verksamhet som är helt central i en marknadsekonomi, nämligen revisorernas fackmässighet och oberoende. Säkerställandet av revisorernas roll som pålitligt kontrollorgan är en av kommissionens tyngsta uppgifter.

Den svenska revisionsbyråbranschen domineras av tre eller fyra revisionsföretag. ÖrlingsPricewaterhouseCoopers, Ernst & Young och KPMG intar en särställning, men även Deloitte & Touche har en relativt stark ställning på marknaden. Dessa fyra, som numera går under benämningen "The Big Four", har under senare år skapat en oligopolmarknad, som förstärkts efter det att Arthur Andersen föll bort.

En oligopolsituation karaktäriseras av att det endast finns några få aktörer på det man kallar den relevanta marknaden. Om man ger den relevanta marknaden en vid definition och menar all revisionsverksamhet, har The Big Four så stora marknadsandelar att man redan med den vida definitionen kan tala om en oligopolsituation. Om man med den relevanta marknaden i stället menar revisionsuppdrag för noterade företag, blir oligopolsituationen än mer framträdande. Från konkurrensrättsliga utgångspunkter kan man beteckna den som en marknad med kollektiv dominans. En sådan föreligger när fristående företag på grund av ekonomiska eller praktiska förhållanden är så knutna till varandra, att de i praktiken fungerar som en samlad enhet med ett så stort marknadsinflytande att de kan agera tämligen oberoende av utanförstående konkurrenter. En oligopolmarknad med kollektiv dominans främjar inte oberoendet som konkurrensmedel. Tvärtom föds företagskulturer med inslag

av geschäft. Revisorns roll som pålitligt kontrollorgan riskerar att tunnas ut om fokus förskjuts till verksamhetsmål som inte känner andra värden än det förmodat enda nyttiga: strikt lönsamhet.

Revisionsbyråerna är verksamma på en mogen marknad och kännetecknas därför inte av innovationskraft. Det hör till sakens natur att de få aktörer som verkar på en oligopolmarknad tillhandahåller samma eller liknande varor/tjänster och att det finns marknadsbarriärer som förhindrar att andra tar sig in på marknaden. Vidare gäller att oligopolisterna har avsevärd kontroll över prisbildningen.

Omsatt på den svenska revisionsbyråbranschen är The Big Fours positioner och marknadsbeteenden inte atypiska för oligopolister med kollektiv dominans. Arbetsmarknaden för revisorer kännetecknas av inlåsning och trögrörlighet och även om det förekommer konkurrens inom The Big Four-gruppen, har den två gemensamma intressen att värna: att inte något nytt stort revisionsföretag etablerar sig på marknaden och att inte någon i den nuvarande kretsen riskerar att falla bort på det sätt som Arthur Andersen gjorde.

Det är inte realistiskt att tänka sig att nya konkurrerande företag skul-

le dyka upp inom överskådlig tid. De fyras marknadspositioner försämrars inte heller av det inflytande de har i branschorganisationen FAR. Det ligger i sakens natur att de fyras inflytande är stort när det gäller till exempel remissverksamhet och myndighetskontakter.

OBEROENDE, som är en något svår-fångad figur, har en positiv laddning. Men få rådgivare i näringslivet är oberoende i ordets egentliga bemärkelse. I verkligheten kan det ligga närmare till hands att betrakta oberoendet mer som ett honnörsord än fyllt med absolut substans.

Varje beslutsfattare kan mer eller mindre synligt påverkas av sociala, ekonomiska, hierarkiska, kunskapsmässiga, fackmässiga, etiska och avtalsrelaterade faktorer.

Om det nu är så att de största revisionsföretagen verkar på en oligopolmarknad med kollektiv dominans, vilket erfarenhetsmässigt leder till försämrad konkurrens, är frågan vilka synpunkter konkurrensvårdande myndigheter kan och bör ha. Hittills har Konkurrensverket inte utvärderat konsultbranschen.

Däremot utför EG-kommissionen (Konkurrensdirektoratet) en bred utvärdering, i vilken man studerar konkurrensförhållandena för



Erik Åsbrink. Som ordförande i Etik- och förtroendekommissionen bör han lämna förslag på skärpta regler för att bryta de fyra oligopolisternas dominans i revisionsbranschen.

Foto: Tomas Oneborg/Scanpix

de fria yrkena (arkitekter, revisorer, advokater med flera) och utför granskning från rent konkurrensrättsliga utgångspunkter. Direktoratets arbete är en följd av det ekonomiska reformprogram som Europeiska rådet antog i Lissabon i mars 2000 (det så kallade Lissabonprogrammet) för att bland annat skapa en fullt fungerande marknad för alla tjänsteleverantörer. Resultaten skall presenteras i början av nästa år. Sedan tidigare undersöker kommissionen revisionsmarknadens strukturer för att finna sätt att underlätta etablerandet av nya revisionsföretag. I detta sammanhang finns det anledning för kommissionen att närmare granska de stela och konkurrensbegränsande strukturer som präglar de fyra stora revisionsbyråernas verksamhet.

KONKURRENSLAGEN har till ändamål att undanröja och motverka hinder för en effektiv konkurrens. Lagen förbjuder därför konkurrensbegränsande samarbete mellan företag och missbruk av en dominerande ställning på marknaden. Effektiv konkurrens råder på en marknad där antalet säljare inte är för begränsat, de utbudna produkterna/tjänsterna inte är för differentierade, företagen inte handlar i samförstånd med varandra och det inte föreligger väsentliga hinder för nyetablering. Ett vitalt konkurrens-klimat leder inte enbart till ökad sysselsättning och lägre priser, effektiv konkurrens främjar också oberoende och bryter upp inläsningsmekanismer. Att delägaravtal mellan revisorer ofta innehåller inläsningsbestämmelser, som gör det dyrt, eller i praktiken omöjligt, för en revisor att byta byrå, utgör hinder för en effektiv konkurrens. Domi-

nansbeteenden som leder till en osund prisbildning, där allmänt konsulteri ger större intäkter än revisionsverksamhet, skadar konkurrensen.

Varför har då Konkurrensverket inte granskat revisionsbyråbranschen, trots att den lider av en oligopol-situation? Frågor behöver besvaras om hur de fyra stora dominerar branschen och om de har missbrukat sin dominerande ställning. Beror bristerna i tillsynen på att branschen skyggar för en granskning eller beror bristerna helt enkelt på flathet?

Revisorsnämnden är tillsynsmyndighet för revisorer. Frågan om – och i så fall på vilket sätt – revisionsföretag får ägna sig åt allmän konsultverksamhet har varit föremål för diskussioner i flera år. Sedan den nya revisorslagen trädde i kraft den 1 januari 2002 har diskussionerna tagit fart på nytt. För revisionsbranschen är detta en förtroendefråga som Revisorsnämnden, i varje fall efter den nya lagen, borde ha ägnat betydande uppmärksamhet åt. Så har emellertid inte skett. I *Balans* (nr 8-9/2003) uttalade sig dock den nyligen pensionerade chefen för Revisorsnämnden på följande sätt: "Jag har alltid hävdat att man helt enkelt bör förbjuda konsulttjänster till revisionsklienter." Frågan är varför detta synsätt inte kommit till uttryck i Revisorsnämndens tillsynsverksamhet.

En annan företeelse som borde tilldra sig Revisorsnämndens intresse är de inläsningsbestämmelser som beskrivits ovan. En "inläst" revisor kan inte gärna vara en sådan person revisorslagen identifierar med begreppen oberoende, opartiskhet och självständighet.

Frånvaron av effektiv tillsyn från

Konkurrensverket och Revisorsnämnden har inneburit att de största revisionsföretagens verksamheter har tillåtit bli yviga. Ett exempel på denna yvighet har kommit fram i debatten efter Skandia-skandalerna. För ett av de kritiserade åren skall Skandia ha köpt revisionstjänster från två av de största revisionsbyråerna för 28 miljoner kronor, medan allmänna konsulttjänster inhandlades från samma revisionsbyråer för 104 miljoner kronor. Såväl konsultverksamheten som den riktiga revisionen drivs inom ramen för revisionsverksamheten. Är detta rimligt? Nog borde dessa båda artskilda tjänster separeras.

REVISIONSBRANSCHEN har länge föredragit självreglering framför skärpta regler, men självinsanering och egna normsystem har inte räckt till. Hur kan man annars förklara återkommande systemfel i form av ouppäckta kartellmissbruk, tillstyrkanden av ansvarsfrihet för företagsledningar, trots dokumenterat dåligt affärsmannaskap och rena oegentligheter? Möjligen har förvaltningsrevisionen inte fått den prioritet den förtjänar eller kan det vara så illa att revisionsarvodena är så snålt tilltagna att de inte räcker till riktiga revisionsinsatser – det blir inte mer revision än vad som ryms i revisionsarvodet.

Efter händelseutvecklingen i Skandia ligger det nära till hands att jämföra med utvecklingen i USA i anslutning till Enron-debacket. De fel som kommit i dagen förefaller i grunden likartade såtillvida att det är företagsledningar och revisorer som fallerar. Den amerikanska marknadens reaktioner blev starkare än de vi sett i Sverige. I USA vidtogs effektiva åtgärder för lagstift-

ning och Sarbane Oxley Act instiftades efter kortvarigt arbete. I Sverige får vi avvakta de åtgärdsförslag Förtroendekommissionen skall presentera till våren. I USA ingrep SEC kraftfullt. I Sverige återstår att se vad tillsynsmyndigheter möjligen kommer fram till.

Förtroendekommissionens analyser och förslag till konkreta förtroendeskapande åtgärder måste, naturligt nog, utgå från konsultmarknaden sådan den nu är med ofullständigheter i konkurrenshänsen, beroendeförhållanden och annat. Det finns anledning att inta en skeptisk hållning till att självreglering skulle räcka som medicin och det är därför ett understatement att påstå att förväntningarna på kommissionen är stora.

Det räcker inte om Förtroendekommissionen lägger fram förslag till konkreta förbättringsåtgärder på vissa områden, om man samtidigt låter revisionsbranschen arbeta på egen hand med självinsanering. För att säkerställa ett förtroende för näringslivet måste revisionskontrollen reformeras. Det vore därför önskvärt om Förtroendekommissionen rättade till några fundamenta: Bryt upp inläsningsmekanismer för revisorer och underlätta därigenom att det bildas nya revisionsföretag. Skilj revisionsverksamheten från annan verksamhet. Allmän konsultverksamhet skall inte få bedrivas på annat sätt än som sidoordnad verksamhet. Möjliggör samarbete mellan revisorer och andra yrkesgrupper, vilkas kompetenser är nödvändiga för en kvalitetssäker förvaltningsrevision.

Det är viktigt att hålla i minnet att revisorer inte kan kunna allt, och det kan de heller inte. ■

Ryssland splittrar försvaret i EU

UTBLICK/ Europa. EU behöver hålla uppsikt österut och upprätthålla förbindelser västerut. Utvecklingen i Ryssland respektive USA ställer särskilda krav på ett gemensamt försvar.

MAX JAKOBSON

Publicist och diplomat

Översättning: Henrik Celander

"EN ALLT NÄRMARE UNION" var den stolta parollen för Europeiska gemenskapens grundare och den upprepas fortfarande av trofasta federalister. Men verkligheten har förändrats dramatiskt. I dag skulle man, om man alls använde någon,

vara tvungen att använda parollen "en allt större union".

Under de 50 år som gått sedan Gemenskapen grundades 1952 har den utvidgats tre gånger och varje gång med tre nya medlemsstater: Storbritannien, Danmark och

Irland 1969, Spanien, Portugal och Grekland 1980, Österrike, Finland och Sverige 1995. Vid varje tillfälle var det möjligt att införliva de nya utan grundläggande förändringar av organisationens struktur.

Den utvidgning som skall äga rum i maj 2004 kommer att få andra konsekvenser. Att ta in tio nya medlemsstater kommer i sig att kräva en grundlig förändring av unionens sätt att fungera. De nya medlemsstaternas karaktär kommer att leda till än mer djupgående förändringar.

Med undantag för de två små östaterna, Cypern och Malta, har de åtta central- och östeuropeiska nationer som nu träder in i unionen – de tre baltiska staterna, Polen, Ungern, Tjeckien, Slovakien och

Slovenien – ohyggliga minnen av nazistiskt herravälde och sovjetiskt förtryck. Det enda land som har en demokratisk tradition är Tjeckien. Polen delades först mellan Hitler och Stalin och flyttades sedan med tvång mer än 100 kilometer västerut. Ungern krymptes till en mindre stat som lämnade ett stort antal ungrare utanför sina gränser. Slovakien var under en kort tid en nazistisk satellitstat. Slovenien är det lyckliga undantaget – det lyckades slippa ut ur Jugoslavien utan att dras in i de grymma striderna mellan dess etniska grupper.

Uttryckt i ekonomiska termer når nykomlingarna långt ifrån upp till det nuvarande genomsnittet för EU. Litauen har bara 35 procent och

Lettland 37, sedan kommer Polen med 45 och Estland med 48. Något bättre klarar sig Slovakien med 56 procent, Ungern uppnår 64 och Tjeckien 68 procent. Slovenien ligger bäst till med 85 procent av EU:s genomsnitt.

Det kommer att krävas stora ansträngningar och ta lång tid för de nya medlemmarna att anpassa sina ekonomier till de beryktade 80 000 sidor dokument som reglerar EU-systemet. Det kan bli ännu svårare att lägga sig till med den politiska, sociala och etiska anda som är rådande bland de femton nuvarande medlemsstaterna. De svårigheter som östtyskar har haft i detta avseende sedan Tysklands enande är ett varnande exempel.

Utvidgningen tar inte heller slut i maj 2004. Bulgarien och Rumänien hoppas kunna inleda medlemskapsförhandlingar 2007. På Balkan väntar fem stater otåligt på att det skall bli deras tur: Kroatien, Serbien-Montenegro, Bosnien, Makedonien och Albanien. Turkiet har antagits som kandidatland, fast det kommer att ta lång tid innan det ens kommer att vara möjligt att inleda förhandlingar. I väster kommer Norges regering att försöka övertala sina väljare att godkänna ett medlemskap och om Norge går med är det troligt att Island följer efter. I så fall kommer Schweiz att ensamt leva kvar i förnäm avskildhet.

Allteftersom antalet medlemmar närmar sig 30 och däröver kommer EU att börja likna ett FN i miniatyr. Alla medlemsstater är naturligtvis jämlika, men vissa är mer jämlika än andra, för att citera George Orwell. De stora medlemsstaterna försöker nu försäkra sig om att de inte kommer att bli överkörda av en majoritet av små stater.

Den person som har spelat den ledande rollen för att stöpa om unionens institutioner är den tidigare franske presidenten Giscard d'Estaing. Som ordförande för konventet för EU:s framtid har han haft möjlighet att påverka innehållet i det konstitutionella fördrag som nu slutförs i regeringskonferensen.

JAG LÄRDE KÄNNA Giscard d'Estaing under senare delen av 1980-talet då jag hade fått i uppdrag av finska företagsledare att upprätta förbindelser med Europeiska gemenskapen. Jag minns fortfarande det tal som Giscard höll 1987 i Helsingfors. Hans första poäng var att det var nödvändigt att införa en gemensam valuta. Hans andra poäng var att Europa behövde ett "ansikte", en president som företrädde alla medlemsstaterna på den internationella scenen. Då tänkte jag att Giscard säkert såg det ansiktet varje morgon när han rakade sig. I dag har tolv av de femton medlemsstaterna infört den gemensam-



Eurofighter. Ett gemensamt försvar i Europa kräver att de som deltar arbetar i samma riktning.

Foto: Actionpress/Scanpix

ma valutan och snart kommer unionen att ha ett "ansikte". Men Giscard är snart åttio – alltför gammal för att väljas till president. De institutionella förändringar som föreslås i utkastet till konstitutionellt fördrag kommer utan tvivel att bekräftas av regeringskonferensen. Politiska beslut kommer att fattas, antingen enhälligt eller med konsensus, av Europeiska rådet som består av medlemsstaternas presidenter eller premiärministrar.

Vad detta innebär i praktiken är att de stora länderna inte kan bli nedröstade. Omröstningar kommer att äga rum i andra viktiga organ där majoriteten inte enbart beräknas utifrån antalet röster som regeringarna avger, utan även utifrån storleken på den befolkning som dessa regeringar företräder. Detta kommer att ge de större medlemsstaterna – Tyskland, Frankrike, Storbritannien, Spanien, Italien och Polen – en dominerande position.

En annan reform gäller ordförandeskapet. Det kommer att bli slut på systemet med rotation. Rådet kommer att välja en ordförande från något av de större länderna för en period av två och ett halvt år, som kan förnyas en gång. Rådet kommer även att utnämna en utrikesminister.

Kommissionen, som företräder medlemsstaternas gemensamma intressen, kommer med nödvändighet att sjunka tillbaka till en andraplansroll och bli ett verkställande organ som genomför beslut fattade av Europeiska rådet. Enligt utkastet till konstitutionellt fördrag skall kommissionen bara ha femton ledamöter för att kunna agera effektivt. Så gott som alla de mindre medlemsstaterna motsätter

sig en sådan lösning och kräver att varje land skall ha en egen kommissionär med rösträtt. Jag tror att de till slut kommer att lyckas. Men hur kommissionen faktiskt kommer att fungera med 25 eller fler ledamöter är en annan fråga. Det är mycket möjligt att det i praktiken kommer att bildas en inre, inofficiell kärna med 15 kommissionsledamöter.

Det konstitutionella fördraget är ett komplicerat dokument – mer än 200 sidor långt – som kan tolkas på två olika sätt: som ett steg i riktning mot en federation eller som en reträtt bort från den. Några av de symboler som föreslås i fördraget, som till exempel en flagga, en hymn och så vidare, får Europeiska unionen att se ut som en federation. Men ändå förblir den federala tanken, i själva verket, vad den har varit hela tiden – en idé.

Den gemensamma försvarspolitik som nu diskuteras är belysande. Även här har Giscard spelat en ledande roll. Vi bör hålla i minnet

att han och hans vän, den tidigare tyske förbundskanslern Helmut Schmidt var emot att utvidgningen av EU även skulle omfatta östeuropeiska stater. För tre år sedan skrev de en gemensam artikel, i vilken de hävdade att utvidgningen borde göra halt efter Polen, Ungern och Tjeckien, eftersom en union med 25 medlemmar skulle

vara oförmögen att föra en effektiv internationell politik. Deras råd lämnades utan avseende, men nu har Giscard som konventets ordförande försökt uppnå sitt syfte på annat sätt. I utkastet till fördraget föreslås det att man skall bilda en sluten kärngrupp av stater med stark militär förmåga. Den skulle ledas av Frankrike och Tyskland och

vara oberoende av Nato – det vill säga av Förenta staterna.

Den brittiska regeringen har avvisat detta förslag genom att insistera på att militärt samarbete måste vara öppet för alla medlemsstater och bevara nära förbindelser med Nato. Men den grundläggande idén att ledningen för EU:s säkerhetspolitik skall ligga kvar i de främsta västeuropeiska makternas händer tilltalar briterna lika mycket som fransmännen och tyskarna. Det kan mycket väl bli så att man bildar någon sorts ledningsgrupp. Det är på denna punkt som den utvidgade unionen kommer att vara djupt splittrad av geografi och historia – eller, enklare uttryckt, av Ryssland.

I VÄSTEUPPÉERNAS ÖGON har Ryssland sjunkit under den säkerhetspolitiska horisonten, bakom Polen och de baltiska staterna. Ryssland är fortfarande viktigt, men som leverantör av olja, gas och en del mineraler, inte så mycket annat. Så vad skall Nato tjäna till? Inte längre för att hålla Ryssland i schack och skydda Västeuropa, utan snarare för att bekämpa terrorister och bevara freden i Europas närområden.

Passerar man den linje som förr var stängd av järnridån finner man en annan syn på säkerhet. Ryssland kastar fortfarande en skugga över nationerna i Central- och Östeuropa. De litar inte på att Västeuropa skall skydda dem. De har alla kastat sig in i Nato för att vara säkra under ett amerikanskt paraply. Är då Ryssland verkligen ett hot mot den östra halvan av EU? Nej, det utgör inte ett hot i ordets traditionella betydelse, utan snarare en källa till osäkerhet om den framtida utvecklingen.

Ryssland är i dag svagare än någonsin tidigare. Enligt president Putins uttalande lever en fjärdedel av befolkningen under den lägsta inkomstnivån på 60 dollar i månaden. Medellivslängden för män har sjunkit till 57 år, delvis på grund av alkoholism. (Motsvarande siffra för kvinnor är 72.) Aids och andra sjukdomar sprider sig. Befolkningen minskar år från år. Ekonomin har vuxit i rask takt under de senaste åren, men har fortfarande inte kommit ikapp, till exempel, Portugal. Dessutom skärper Putin sitt grepp om makten och Ryssland är på väg bort från demokrati mot en autokratisk regim. Detta oroar utländska banker som under de senaste åren har investerat 23 miljarder euro i Ryssland, vilket faktiskt inte är en så väldigt stor summa jämfört med de 45 miljarder som har investerats i Polen, för att inte tala om 450 miljarder i Kina.

Varje bedömning av Rysslands framtid måste ta hänsyn till tillståndet i de före detta sovjetrepubliker, som nu räknas som oberoende stater med säte i FN. Den viktigaste är

**Den utvidgade
unionen kommer
att vara djupt
splittrad av
geografi och
historia – eller,
enklare uttryckt,
av Ryssland.**

naturligtvis Ukraina med en befolkning på 50 miljoner, varav 10 miljoner ryssar. Då och då har jag hört talas om att man på något sätt skulle koppla samman Ukraina med EU. Men låt oss inte glömma att Kiev är centralt i Rysslands historia. Gränsen mellan öst och väst skär, som Samuel Huntington säger i sin bok *The Clash of Civilizations*, rakt genom Ukraina. Befolkningen är splittrad av religion, språk och kulturell orientering: ena delen blickar längtansfullt mot Europa, medan den andra håller fast vid de slaviska folkens grundläggande enhet.

Vitryssland saknar en nationell identitet och dess diktator Lukasjenka knyter det allt närmare Ryssland. Moldavien är delat i två delar, varav den ena befolkas av människor av rumänskt ursprung och den andra av ryssar som skyddas av ryska trupper – knappast en oberoende stat. Armenien och Azerbajdzjan fortsätter att tvista om omtvistade områden. Georgien är sönderslitet av inre konflikter. De fem centralasiatiska staterna – Kazakstan, Uzbekistan, Tadzjikistan, Kirgizistan och Turkmenistan – var administrativa distrikt under sovjettiden. Nu styrs de av brutala diktatorer som står mot radikala islamistiska grupper och kriminella gäng.

De flesta, om inte alla, av de före detta sovjetiska republikerna står

inför en oviss framtid, precis som de före detta afrikanska kolonier som över en natt förvandlades till suveräna stater. Emellanåt väcks frågan huruvida Ryssland kommer att försöka återvinna sitt herravälde över detta område, som brukade vara ett sovjetiskt imperium. Steg i den riktningen har hittills varit få och sporadiska, kanske därför att det helt enkelt skulle innebära en ekonomisk börda att härska över grannarna.

Europeiska unionen har förståeligt nog vänt det stora område som ligger bortom de nya medlemsstaterna ryggen och blundat för brutaliteten, fattigdomen, korruptionen, brottsligheten och sjukdomarna, som plågar de människor som bor där. Europa vänder sig inåt, helt upptaget med att organisera den utvidgade unionen. Förenta staterna är däremot aktivt engagerade i området bortom Europa. Kampen mot terrorismen har blivit ett starkt band mellan presidenterna Bush och Putin. Förenta staterna har upprättat militärbaser i två av de fem centralasiatiska staterna, medan ryska aktioner mot tjetjenerna inte längre framkallar några protester från Washington.

DETTA ÄR BARA några exempel på frågor som skiljer USA från Europa. De "transatlantiska förbindelserna" är inte längre vad de brukade vara under det kalla kriget. I dag utgör de

bara en aspekt av det amerikanska engagemangets och intressenas globala omfattning, som inte bara gäller Irak utan även Iran och Syrien, konflikten mellan Israel och palestinierna, Afghanistan och Pakistan, Indonesien och Filippinerna, Taiwan och den koreanska halvön... Vi bör inte heller glömma det amerikanska engagemanget i Latinamerikas angelägenheter, och slutligen även i Afrika.

President George W. Bush och hans rådgivare fortsätter att vara föremål för kritik och till och med fientlighet i västeuropeiska länder, men vad européer säger eller skriver är beskedligt jämfört med den politiska strid som rasar i Förenta staterna. I några av de populäraste böcker som publicerats under de senaste två månaderna kallas Bush för lögnare eller dumbom. Ändå tycks det mig som att han har goda utsikter att bli omvald i november 2004. I Irak kommer en lokal regering att installeras nästa sommar och amerikanska styrkor kommer att börja dras tillbaka. Den amerikanska ekonomin ser ut att förbättras och det demokratiska partiet har fortfarande inte hittat en populär kandidat som kan slå Bush.

Men även om man skulle välja en ny president om ett år så kommer avståndet mellan USA och "det gamla Europa" – bortsett från de central-

och östeuropeiska nationer som betraktar amerikanerna som garant för sin säkerhet – att förbli stort. En jämförelse av demografiska tendenser visar på en grundläggande skillnad. I Förenta staterna är fruktbarhetsstalet 2,1 barn per kvinna, i Europa är det 1,4. En stadig ström av invandrare från Kina och Indien liksom även från Latinamerika är en annan faktor som får den amerikanska befolkningen att växa. Den uppgår nu till 280 miljoner, men vid mitten av det här århundradet kan den vara så stor som 440–550 miljoner. Amerika kommer att bli yngre med en medianålder på 36, medan Europas befolkning minskar och blir allt äldre, upp till 53 år. Amerikaner är rikare, arbetar mer och går i pension senare än européer. Det amerikanska samhället präglas av konkurrens snarare än jämlikhet och i en opinionsundersökning nyligen sade 91 procent av amerikanerna att de är mycket patriotiska.

Det som Europa måste ta med i beräkningen är att amerikansk utrikespolitik inte längre är förbehållen östkusteliten, som kulturellt sett var nära förbunden med Europa. Den politiska maktens centra har förflyttats mot väst och mot söder. De transatlantiska förbindelserna kommer med nödvändighet att bli tunnare. Detta kommer vi inom EU att vara tvungna att leva med. ■

Tyst Putin talar maktspråk

UTBLICK/ Ryssland. Gripandet av oligarken Chodorkovskij utgjorde startskottet för en ny epok i president Vladimir Putins styre. Under sin första mandatperiod har Putin visat prov på stor smidighet och pragmatism, men efter den förmodade valsegern i mars kommer hans politik sannolikt att bli mer auktoritär.

FJODOR LUKJANOV

Chefredaktör för tidskriften *Russia in Global Affairs* i Moskva

RYSSLANDS RIKASTE MAN, oljemogulen Michail Chodorkovskij sitter bakom lås och bom. Gripandet av honom är startsignalen för en ny epok. President Vladimir Putin kommer att använda sin makt på ett nytt sätt, politiken kommer under nästa mandatperiod att skilja sig markant från hur den har bedrivits under hans första fyra år som president. Och det är ingen som på allvar tvivlar på att det blir just Putin som vinner presidentvalet i mars 2004.

Chodorkovskij tillhör den grupp som vann på den vilda Jeltsinkapitalismen i början av 1990-talet. Att han har häktats och att pre-

sidentens mäktige stabschef Alexander Volosjin, som tidigare var en av Jeltsins närmaste medarbetare, har avgått betyder att övergångsperioden i Ryssland är över. Putin har nu infriat alla de löften och garantier som han gav till Jeltsingänget när Rysslands förste demokratiskt valde president avgick vid millennieskiftet för att underlätta för Putin att efterträda honom.

När Putin kom till makten gjordes två olika analyser. En del av befolkningen förutspådde – några med fasa, andra med entusiasm – en revansch för en auktoritär stat där personer från det forna KGB skulle

lyda under Putin och få centrala positioner. Pessimister talade om att landet skulle bli ett slags Sovjetmakt, utan kommunistiska idéer, men med en statskapitalism, där byråkrater direkt eller indirekt styr näringslivet.

Andra var mycket förvåntansfulla över att det äntligen kom en ung, energisk och progressiv ledare, som skulle kunna driva på reformarbetet och genomföra det som Jeltsin misslyckats med. Den vilda kapitalism, som styrs av de rövarbaroner som nästan gratis fick privatisera Sovjetunionens enorma tillgångar, skulle ersättas med ett bättre fungerande

och mer rättvist marknadssystem.

Prognoserna är till synes varandras motsatser, men kan i själva verket lätt kombineras. Ryssland har hamnat i en paradoxal situation, de två scenarierna förverkligas nu samtidigt.

Det finns dock ingen orsak att ifrågasätta Putins strävanden att modernisera landet. Hans syn på ekonomi är liberal och marknadsvänlig, men de reformer han hittills föreslagit är mycket modesta. Presidenten förstår hur den moderna världen ser ut och vill att Ryssland ska bli en del av den. Flirtandet med det Sovjetförflutna, som till exempel återinrättandet av nationalsången, förklarar Putins anhängare med att presidenten vill lugna ner nationalisterna och kommunisterna och skapa positiva förutsättningar för mer radikala reformer i framtiden. Med samma argument försöker de rättfärdiga förändringar inom maktapparaten, framför allt införandet av en institution med presidentens fullmäktigerepresentanter i olika regioner och reformeringen av parlamentets övre kammare, där det i dag vimlar av professionella lobby-

ister som inte är valda, utan utnämnda av lokala myndigheter.

Men detta är också tydliga exempel på att Putin går i en mer auktoritär riktning. Många anser att så skulle vara fallet och anför att allt fler personer från bland annat KGB strömmar till olika maktorgan, till exempel till presidentens administration och nyckelministerier. Staten har återkommande visat tecken på att den har för avsikt att stärka greppet över det mesta, från lokala myndigheter till stora företag och massmedier.

Demokratin har däremot inte stärkts, och det finns ingen opposition att tala om i Ryssland. Kommunisterna, som tidigare var den mäktigaste politiska kraften, har tappat en anseelig mängd av sitt inflytande och förmår inte presentera några nya idéer. Liberalerna är klämda mellan affärsintressen, som önskar goda relationer till makthavarna, och sina egna maktintressen, som kräver att de inte utmanar den populära presidenten för mycket. Chodorkovskij och hans bolag Yukos finansierade oppositionella och gripandet av honom oroar både liberaler och kommunister; förföljelserna riktas mot olikänkade och Putins primära mål är att säkerställa sin egen maktposition.

I rysk politik finns det inte några tydliga ideologier i traditionell, västerländsk bemärkelse. Partiprogram har oftast ingenting med partiets namn, ideologiska etikett eller praktiska verksamhet att göra. Idémässig konkurrens är ersatt av en tävling i public relations och det är inte en tillfällighet att politiska teknokrater, som *spin doctors*, har fått en stort uppsving i Ryssland. Stora företag visar allt större intresse för valkampanjer och de stöder finansiellt vissa partier eller enstaka kandidater för att kunna driva sina intressen i parlamentet. Chodorkovskij tänkte till exempel bilda en informell Yukos-fraktion i statsduman, vilket var det som föranledde arresteringen av honom.

Strävandena att pressa oligarker har gett resultat. Efter Chodorkovskij försöker stora affärsmän inte längre öppet och hänsynslöst styra staten och påverka det politiska beslutsfattandet. Staten har visat att den kan störta vilken mogul som helst, om mogulerna inte spelar enligt de regler som bestäms i Kreml. De visar nu offentligt lojalitet till staten, men olika klaner spelar fortfarande en avgörande roll.

Den ryska befolkningen visar likgiltighet och misstro gentemot den politiska klassen, och föredrar att rösta på kommunister som känns igen från den gamla goda tiden, eller på det nuvarande maktpartiet (i dag är det Putins parti Enat Ryssland) som brukar ha den mest aggressiva valkampanjen. Majoriteten av väl-

jarkären ser dock varken några ideologiska alternativ eller någon mening med att byta ut deputerade, som allmänt anses vara korrumperade dagdrivare. Att bekämpa oligarker och inskränka de deputerades befogenheter är däremot mycket populärt.

EFTER Knappt fyra år vid presidentämbetet är Vladimir Putin mycket uppskattad av den ryska väljarkåren. I början av 2003 slog han popularitetsrekord, när fyra av fem ryssar uppgav att de stod bakom honom. Sedan dess har andelen minskat en smula, men den utgör fortfarande omkring 70 procent av väljarkåren. Hans bakgrund i KGB hyllas av nationalistiska och kommunistiska väljare. Liberaler däremot gläds i stället över att han tjänstgjort i S:t Petersburg hos Anatolij Sobtjak, som han kallar för sin mentor. Sobtjak var den förste demokratiskt valde borgmästaren i staden och en idol för demokratiörelsen i början av 1990-talet.

Populariteten tar sig varierande uttryck. Det finns elva olika Putinbilder till försäljning i de största bokhandlarna i Moskva och studenter i storstaden Jekaterinburg öppnade ett populärt kafé som de uppkallade efter Putin. De fick inte några påtryckningar uppifrån för att ta detta initiativ, däremot tvingade lokala myndigheter innehavarna att stänga kaféet eftersom de var osäkra på om Kreml skulle tycka om denna personkult. Det var för ett och ett halvt år sedan, nu skulle lokala myndigheter kanske vara mer välvilliga gentemot ett sådant initiativ, eftersom Putinbeundran har eskalerat sedan dess.

En popgrupp i stil med Spice Girls har döpt sig till "De som sjunger tillsammans" och den sjunger en sång som heter "Jag vill ha en man som Putin". Låten blev genast en succé. Presidenten framställs som en riktig sexsymbol: en man som sportar, visar respekt för kvinnor, älskar sin käraste och som inte dricker. Detta är en drömfigur i ett samhäl-



Pragmatikern. Tidigare blickade Putin mot framtiden utan att sätta ner foten i kontroversiella frågor.

Foto: Reuters/Scanpix

le som totalt domineras av män, men där den genomsnittlige mannen missbrukar alkohol och är oförmögen att försörja sin familj.

Det går att dra en parallell mellan popgruppens val av namn och en ungdomsrörelse som bildades efter Putins maktövertagande, "De som går tillsammans". Exalterade ungdomar, framför allt studenter iklädda tröjor med presidentens ansikte på, organiserar aktioner till stöd för Putins politik och kämpar mot vad de anser är ickemoraliska företeelser i ryskt kulturliv. Deras mest uppmärksammade evenemang 2002 var att offentligt förstöra böcker av en känd postmodernistisk författare, Vladimir Sorokin, därför att de ansåg att böckerna var pornografiska.

DET FINNS ÄNDÅ SKÄL att ställa frågan varför president Putin är så omtyckt. Krisen i Tjetjenien har inte fått någon lösning, trots att Putin aktivt visat sitt personliga engagemang. Inte heller tragedin i oktober 2002, när tjetjenska terrorister tog gisslan på en teater i Moskvas centrum och 130 personer omkom, rubade presidentens ställning. Folket lade skulden på regeringen, myndigheterna, polisen med flera. Men inte på Putin.

Ekonomi utvecklas visserligen i positiv riktning, men det är inte i första hand Putins förtjänst, utan kan i stället förklaras av de höga oljepriserna under de senaste åren. Däremot kan man säga att Putins utrikespolitik är framgångsrik. Rysslands rykte i omvärlden har blivit mycket bättre än under Jeltsins sista år vid presidentmakten. Men många av de ryssar som i princip vill närma sig väst, frågar sig vad de har fått i gengäld för att de efter attackerna mot World Trade Center och Pentagon stödde USA i kampen mot terrorismen. Problemet är att det, för att förverkliga de fördelar som Putins utrikespolitik har skapat, behövs förändringar inom landet, såsom förbättringar av investeringsklimatet, upprättande av en rättsstat och ett fungerande civilsamhälle. Men Putins försök att genomföra reformer kvävs av en på alla nivåer ineffektiv statsapparat och en omfattande korruption. Resultatet av hans insatser kan mycket väl bli att korrumperade oligarker ersätts av korrumperade och mycket mäktigare byråkrater.

I RÄTTVISANS NAMN bör sägas att Putins popularitet inte är unik i Rysslands moderna historia. Både Michail Gorbatsjov och Boris Jeltsin var mycket populära i början av sina presidentperioder. Skälen till deras popularitet var dock andra än i fallet Putin. Gorbatsjov och Jeltsin hylades för att de initierade förändringar – Putin är populär på grund

av att han stabiliserar situationen.

Att döma av Putins agerande under hans första mandatperiod är det mycket viktigt för honom att få människor att glömma det ideologiska motstånd, som splittrade samhället i slutet av 1980-talet och som åstadkom permanenta politiska konflikter under 1990-talet. Putin har återinrättat den sovjetiska nationalsången och den röda fanan som en symbol för armén, vilket har hyllats av kommunister och nationalisterna. Han var också smidig när Moskvas borgmästare Jurij Luzjkov föreslog att man skulle återinstallera en staty föreställande Felix Dzerzjinskij i Moskvas centrum. Dzerzjinskij grundade KGB och stora delar av det sovjetiska repressiva maskineriet. Dzerzjinskijstatyn revs den 22 augusti 1991 och händelsen blev den viktigaste symbolen för den demokratiska revolutionen i Ryssland, och att resa statyn igen skulle av många uppfattas som en smutskastning av de demokratiska idéerna. Till saken hör också att Luzjkov var den som för elva år sedan dirigerade rivningen av statyn och senare med stor stolthet har beskrivit tillfället i sina memoarer. Nu talar Luzjkov i stället om nödvändigheten av att visa respekt för det förflutna och påminner om Dzerzjinskijns förtjänster, till exempel att han löste problemet med föräldralösa gatubarn på 1920-talet.

Moskvas ledning hävdar att den låter sig inspireras av Paris, där man har tillägnat många olika historiska personer boulevarder, platser och minnesmärken – även personer som inte har någon vacker historia. Man kan dock slå vad om att den egentliga drivkraften hos Moskvas borgmästare var att behaga presidenten, som uppskattar KGB-traditioner. Men Putin har förstått att denna typ av initiativ går för långt och knappast kan leda framåt mot den nationella försoning som är hans främsta mål. Han uttryckte därför sin negativa inställning till idén, men på ett sätt som är typiskt för honom: han sa ingenting själv.

Han ogillar att uttala sig i tvistefrågor och brukar dröja med sin reaktion. I detta fall lät han en högt uppsatt representant från Kreml-administrationen kalla idén för "otidsenlig". Tjänstemannen tillade också genast att den var lika otidsenlig som ett annat förslag, nämligen att begrava Lenin, som fortfarande ligger i mausoleet på Röda torget i Moskva. Presidenten lyckades på så vis återigen behaga både liberaler och kommunister. Samtidigt var uttalandet formulerat så att det håller alla möjligheter öppna för att i framtiden resa Dzerzjinskijstatyn och att låta begrava Lenin. Putin visade prov på lika stor skicklighet i opportunistik när han avböjde förslag från krigsveteraner om att Vol-



Makthavaren. Nu har presidenten inga planer på att lämna sin tron.

Foto: Reuters/Scanpix

gograd skulle återta namnet Stalingrad våren 2003, vid sextioårsjubileet av slaget där.

Även Putins eget parti Enat Ryssland har en tydlig strävan att omarbete det förflutna. På en av partiets valaffischer finns en stor karta över Ryssland bestående av små bilder av prominenta ryssar: Stalin och Solzjenitsyn, Dzerzjinskij och dissidenten Sacharov, sovjetiska partipampar och författare som förföljdes av dem...

DET POLITISKA LIVET har förvandlas till något ganska speciellt. Parlamentet, som på 1990-talet var den viktigaste arenan för oppositionsverksamheten, styrs nu nästan helt av Kreml. Församlingen domineras av en grå massa av lojala teknokrater, som saknar ideologi. Ur demokratisk synvinkel är detta inte bra, men det är först nu som marknadsorienterade lagförslag kan godkännas. Tidigare var det en omöjlighet, eftersom det demokratiskt valda parlamentet dominerades av kommunister.

Myndigheternas förmåga att påverka valprocedurer avgör ofta valresultatet i de olika regionerna och det är nästan utesluter att en kandidat, som av någon anledning inte faller Kreml i smaken, blir vald till exempelvis guvernör i någon oblast. Den opassande politikern brukar försvinna från banan på ett helt lagligt sätt: en domstol finner en lagöverträdelse och förbjuder

kandidaten att delta i valet. Om det finns en klar Moskvafavorit vinner vanligtvis denne valet. Om det finns flera kandidater som passar Kreml, får de fritt konkurrera med varandra. I sådana fall brukar det vara stödet från affärsklaner som avgör valresultatet.

Borgmästarvalet i S:t Petersburg i år har visat demokratins bekymmersamma tillstånd. Vladimir Jakovlev, som regerat i Putins hemstad sedan 1996, blev en av presidentens bittraste ovänner när han fördrev såväl Putin, som då var vice borgmästare, som hans politiske fader Anatolij Sobtjak från S:t Petersburg. Kreml ville bli av med Jakovlev redan när Putin kom till makten 2000, men guvernören var tämligen populär i staden och det var orealistiskt att ersätta honom med någon annan. Då var resurserna begränsade, och man lät Jakovlev väljas om. Men i år kom Moskvas hämnd. Med olika juridiska trick såg Kreml till att Jakovlev inte kunde ställa upp för omval en tredje gång, vilket är möjligt för alla andra guvernörer. Jakovlev fick ett förslag som han inte kunde avböja: att avgå i förtid och acceptera posten som vice premiärminister. Valentina Matvienko, tidigare vice premiärminister och en av Putins närmaste medarbetare, sändes till S:t Petersburg och det stod klart redan från början att det skulle bli hon som vann valet.

Toppstyrningen av regionerna

har ingenting med en äkta liberal demokrati att göra, men tack vare det reglerade systemet har Kreml eliminerat en del korrumpierade guvernörer, som annars med säkerhet skulle ha omvalts i sina regioner där de kontrollerar allting.

De som konstruerade den styrbara demokratin hade en illusion att de själva skulle styra systemet i evighet. Men de trängs i dag undan; Alexander Volosjin, geniet som i kulisserna byggt upp det, har tvingats att avgå och nu kommer den andra klanen i Putins närmaste omgivning, det vill säga presidentens tidigare KGB-kolleger, att få kontroll över alla viktiga positioner. Volosjin och hans folk hade en relativt liberal inställning och ställde upp gränser för det tillåtna, men det nya gänget kan låta sig vägledas av andra värden och mål.

DET ÄR INGEN HEMLIGHET att Putins gäng har utgjorts av två konkurrerande grupperingar. Den ena består av dem som tillhörde Jeltsins gäng och bidrog till att Putin kom till makten 1999-2000. Familjegrupperingen består av Jeltsins dotter Tatjana Djatjenko, hennes man och Jeltsins tidigare kanslichef Valentin Jumasjev, Jumasjavs svärson aluminiummogulen Oleg Deripaska, presidentens stabschef Alexander Volosjin och statsminister Michail Kasjanov. De är allierade med affärsmän som profiterade på privatiseringen i mitten av 1990-talet.

Den andra gruppen brukar kallas för S:t Petersburggänget eller *chekister*. De kommer från det forna KGB och är tidigare vänner och kolleger till Putin. Landets rikedomar hade redan fördelats, när de kom in i maktens kärna. Parollen för det nya gänget blev att revidera privatiseringen, som var orättvis och stred mot landets nationella intressen. Gruppen inkluderar vice-chefer på Putins kansli som Igor Sechin och Viktor Ivanov, högt uppsatta tjänstemän inom den ryska säkerhetstjänsten FSB och åklagarmyndigheten, flera tjänstemän på mellannivå samt likasinnade så kallade nationellt orienterade affärsmän. Det är ganska uppenbart att KGB-gänget, som nu håller på att vinna terräng, också kommer att splittras i grupper som står emot varandra, efter det att man jagat bort oligarker från Jeltsintiden från den politiska makten.

I ett visst avseende är Putin också intresserad av att behålla en situation med konkurrerande gäng, som han då och då på ett skickligt vis lyckas hetsa mot varandra. Även Putin, som själv kommer från säkerhetsstrukturer, behöver en motvikt till åklagare som vill ta hämnd för vad som inträffade under 1990-talet.

Frågan om vem som äger dagens Ryssland kommer antagligen att bli en kärnfråga inte bara i valkampan-

jen, utan även under några år framöver. En av Putins utmanare är Boris Berezovskij, en av de mäktigaste oligarkerna från Jeltsintiden. Han säger att bara den som sov under det bullriga 1990-talet kunde undvika att bryta mot någon lag, men lever numera som politisk flykting i London.

En överväldigande majoritet av ryssarna kan ställas inför rätta, åtminstone för att de inte betalar skatt. Efter Sovjetunionens kollaps var hela skattesystemet så pass instabilt att nästan alla arbetsgivare betalade svarta, inofficiella löner. Affärsmän jobbade på gränsen till det kriminella. Och privatiseringen, som ledde till att en liten grupp fick kontroll över ett jättelands rikedomar, är svår att finna rättvis. Problemet är dock att de som kräver att privatiseringen skall revideras knappast strävar efter att återställa rättvisan. De vill omfördela egendom för att tillgodose sig själva, även om nuvarande orättmätiga ägare är mycket effektiva. Tillgångar hamnar hos nya "rätta" ägare eller tillfaller staten, det vill säga byråkrater.

DET FINNS INGEN som vill eller kan utmana Vladimir Putin i nästa års presidentval. Liberaler i Moskva och bortjagade oligarker i exil uppmanar Chodorkovskij att ställa upp som motkandidat, men detta måste anses vara ett kuriöst inslag i diskussionen – en judisk oligark kan aldrig bli Rysslands president.

En överväldigande majoritet stöder Putin, och om andra namn dyker upp i diskussionen om vem som ska leda landet handlar det om valet 2008. Klanerna kämpar redan om vems kandidat som kommer att bli Putins efterträdare då, när han enligt författningen måste lämna presidentposten.

Dumavalet visar om det fortfarande finns några seriösa krafter i samhället som kan utmana Putin, eller om hans gäng kan fortsätta att kontrollera politiken. Liberaler som skakades av Chodorkovskijaffären har dock inte lyckats med att förenas; de liberala partierna Yabloko och Högerkrafternas union kämpar förbittrat mot varandra. Den största oppositionella föreningen blir återigen kommunistpartiet, och det märks att Enat Ryssland nu inriktar sig på att bekämpa kommunister, när Chodorkovskij är ute ur leken.

Det kommer i alla händelser att krävas långtgående reformer under Putins andra mandatperiod för att skapa förutsättningar för en bättre ekonomisk och social utveckling. Putin måste övervinna sin ovilja att vidta impopulära åtgärder och tydligt säga något som direkt strider mot den allmänna opinionen. Men det finns lite som tyder på att Ryssland kommer att ha likheter med en liberal demokrati. ■



Det mänskliga medvetandets gåta har en ganska enkel lösning, enligt den engelska psykologen **Susan Blackmore**. Sådant som jag och fri vilja tillhör illusionerna. Allt styrs av små framgångsrika tankefigurer – memerna.

Hög smittorisk ger framgång åt tankar

Av

Jan Söderqvist

Recensionsansvarig på *Axess*

ÄR DU MEDVETEN JUST NU? Vad innebär egentligen det i så fall? Och vad är det som då faktiskt finns i medvetandet?

De flesta människor tänker sig nog det där med att vara medveten som en åtminstone i teorin rätt okomplicerad fråga som mest handlar om att vara vaken och helst någorlunda opåverkad av droger. Genom hjärnan passerar hela tiden en strid ström av upplevelser, en mångfald av olika sorters sinnesimpulser som medvetandet sorterar och sammanställer till en modell av den omgivande verkligheten. Denna modell utvärderas kontinuerligt av en centralt placerad instans, inte sällan kallad "jaget" eller "subjektet", som har möjlighet att reagera på och ingripa i skeendet när det verkar lämpligt. Ungefär så.

Modellen är alltid unik för medvetandets innehavare, helt enkelt därför att perspektivet är unikt. Det som finns i medvetandet är per definition just detta: den egna, subjektiva upplevelsen.

Så där sitter du och är medveten med en tidskrift i händerna. Du känner kanske trycket från stolen eller soffan mot kroppen, uppfattar trafikbrus eller samtalssorl i bakgrunden, men i första hand är det nu bokstäver på papper du har för ögonen. Ja, och så några bilder också. Hur som helst: dessa konkreta saker, detta paket med atomer och molekyler, ger dig någon form av upplevelse. Exakt vilken vet bara du själv, eftersom just din upplevelse är unik just för dig. Och ingenting kan egentligen vara mer problematiskt än detta.

Vi vet ju att upplevelsen är kopplad till fysikaliska processer i hjärnan, men den här kopplingen mellan det objektiva och det subjektiva är djupt gåtfull. Först har vi en kemisk reaktion, sedan en subjektiv upplevelse, och däremellan någonting outgrundligt, kanske något slags magi. Hur leder det ena till det andra? Hur kan det senare över huvud taget ha något med det förra att göra? Detta är vad den amerikanske filosofen David Chalmers kallar Det Svåra Problemet i forskningen om medvetandet, ett problem så grundläggande och så komplicerat att alla de övriga – som, till exempel, uppmärksamheten, beteendekontrollen, sömn och vaka et cetera – ter sig närmast barnsligt enkla.

SUBJEKTIVITETEN BLIR JU med nödvändighet oerhört besvärlig i det ögonblick den blir föremål för en allmän diskussion. Det blir då svårt att undvika poänglösa tautologier eftersom det subjektiva till sin natur är just subjektivt, ööversättligt. Det är bara du själv som kan uppleva hur det egentligen är att vara du själv och sitta där du sitter just nu och läser den här texten.

Om någon annan, genom något slags magi, kunde bebo ditt medvetande under en kortare tidsrymd för att sedan rapportera för oss andra, skulle ju den rapporten vara i grunden korrumperad eftersom vad denne andre skulle uppleva inte alls vore dina upplevelser, utan hans eller hennes egna upplevelser av att så att säga vara i dina kläder, vilket naturligtvis är något helt annat. Hans eller hennes egen subjektivitet skulle förorena din.

Därför följer att den som, likt filosofen Thomas Nagel, frågar sig hur det egentligen är att vara en fladdermus, egentligen mest är intresserad av något annat, i det här fallet att försöka definiera vad medvetandet egentligen är, nämligen detta "att vara som". Vilket för oss tillbaka till subjektiviteten. Hur det faktiskt är att vara en fladdermus lär vi oss ingenting om genom att hänga upp och ner i mörkret och utstöta pipiga läten. Skulle man i forskningssyfte lyckas förvandla sig själv till en fladdermus, vore man inte någon vanlig fladdermus, utan en med ett för arten extraordinärt intresse för introspektion. Och vore man en helt vanlig fladdermus, skulle man inte vara i stånd att berika diskussionen mer än – just det – en vanlig fladdermus.

Saker och ting upplevs olika: dels av olika arter, dels av olika individer inom samma art. De ostron som den ene älskar får den andre att rygga tillbaka. Den gröna tröja som blir den enes favorit ligger oanvänd i åratal i den andres garderob. Dessa privata ostron- och grönupplevelser, dessa "qualier", utgör "innehållet" i vars och ens medvetande. Frågan är bara hur mycket av existens vi kan tillmätta dem. De verkar visserligen vara högst verkliga, vi vet rent intuitivt att de finns eftersom de hela tiden gör sig påminda, men skulle vi godta det argumentet vore vi instängda i ännu ett cirkelresonemang.

Daniel Dennett, också filosof, tar öl som exempel när han problematiserar qualierna. De flesta kännare menar att öl är något man måste lära sig att uppskatta, att de allra första klunkarna smakar förfärligt. Men om ölet så småningom börjar smaka härligt, vilken smakupplevelse är då plötsligt detta? Kan det röra sig om samma smak, men en förändrad åsikt? Eller kan ett och samma öl ge upphov till radikalt olika qualier?

Kanske är alla svåra frågor om medvetandet – om subjektivt och objektivt, inre och yttre, medvetet och omedvetet – felaktigt ställda på ett förledande sätt. Hur kan vi till exempel tala om medvetna och omedvetna processer i hjärnan? Vari skulle den avgörande skillnaden bestå, och vilken sorts magi är det som förvandlar någonting omedvetet till någonting medvetet? Kanske är det så att vi först måste göra oss av med stora kvantiteter dualistisk bråte för att vi ens ska kunna börja skapa ordning i den stora förvirringen och se att Det Svåra Problemet i själva verket är Det Stora Skenproblemet.

EN PERSON SOM HAR grubblat mer än de flesta på de här frågorna, och som känner sig djupt otillfredsställd med de flesta av de gängse svaren, är den engelska psykologen Susan Blackmore, författare till en nyutkommen, mycket omfattande genomgång av de resonemang som finns på området: *Consciousness, An Introduction*. Mer eller mindre av en slump övertog hon i slutet av 1980-talet en universitetskurs som sysslade med medvetandets problematik, och sedan dess har hennes fascination vuxit sig allt starkare i takt med att mystiken i vissa avseenden har tätat. Men intresset är ännu mycket äldre, berättar hon när vi samtalar en eftermiddag i arbetsrummet på bottenvåningen av en gemytlig villa i Bristols utkanter.

– Som liten grubblade jag intensivt på om jag kanske kunde förvandlas till min syster. Tänk om min själ eller mitt medvetande eller vad det nu kunde vara kunde byta plats med hennes. Och så tänkte jag: skulle jag då ha hennes minnen? Då skulle det ju inte vara jag som var hon, för jag har ju mina minnen. Men om jag hade mina minnen, skulle jag ju inte ha förvandlats till henne. Troligen var det här det som sedan fick mig att intressera mig för psykologi över huvud taget.

Till de mer eller mindre allmänt omfattade teorierna på området hon starkt ifrågasätter hör den ovan skisserade om perceptionen som konstruktör av modeller av verkligheten.

– Ja, det är inte bara jag som ser saken så, det finns en stark rörelse både inom perceptionens filosofi och perceptionens psykologi som går i riktning mot aktivitetsbaserade teorier om perceptionen. Den gamla hederliga teorin inom kognitiv psykologi som har dominerat under de senaste 20 åren eller så, säger att vad perceptionen gör är att bygga upp en inre modell av världen, och detta har även jag varit helt igenom övertygad om under större delen av mitt liv. Det aktivitetsbaserade perspektivet är ett helt annat. Perceptionens funktion är att interagera med resten av världen, och perceptionssystemens sätt att göra detta är genom enorma mängder av parallella, distribuerade processer för speciella ändamål.

– Vad vi får till slut, fortsätter Blackmore, är en illusion som säger oss att vi har en perceptionsupplevelse, en enda upplevelse som spelas upp i det som Dennett kallar den cartesianska teatern, men vad som i själva verket händer är en hel mängd olika saker spridda över hela det visuella systemet. Färger identifieras för sig, snabba visuella funk-

"Som liten grubblade jag intensivt på om jag kanske kunde förvandlas till min syster."

tioner styr en mängd motoriska funktioner som måste ske blixtnabbt, medan identifikationen av olika objekt byggs upp mycket långsammare. Och allt detta sker parallellt, och den enhetliga representationen är bara en illusion.

DET FINNS ENLIGT DET HÄR synsättet heller ingen anledning att ständigt skapa en lång räckvidd av modeller, eftersom själva världen alltid finns till hands så snart det är dags att uppmärksamma någonting särskilt. Medvetandet uppstår på så vis varje gång vi frågar efter det, under övrig tid sysslar hjärnan med andra saker. Även den strida strömmen av upplevelser ("stream of consciousness") är således en illusion, en sagoberättelse vi diktar åt oss själva, kanske för att uppnå sinnesfrid och en känsla av sammanhang och överblick. Blackmores idéer ligger väl i linje med den omdiskuterade "multiple draft"-teori om medvetandet som Daniel Dennett lanserade i boken *Consciousness Explained*, som utkom 1991.

Liksom Dennett avvisar Blackmore hela idén om jaget och den cartesianska dualismen. Det finns helt enkelt ingen samordningscentral någonstans i hjärnan, bara en mångfald av samtidiga processer av radikalt olika slag, och heller ingen tudelning mellan yttre och inre, oavsett vad intuitionen säger oss. Intuitionen är helt enkelt inte att lita på, jorden är inte platt och vi är mästare i självbedrägeri. Slutligen är Blackmore, liksom Dennett, anhängare av den så kallade universella darwinismen, enligt vilken evolution uppstår varhelst man har kopiering, variation och urval. Den mänskliga kulturen blir i detta perspektiv en evolutionsprocess baserad på memen, den kulturella replikator som först identifierades och fick sitt namn av Richard Dawkins 1976.

Memerna kan liknas vid små informationspaket som kan kopieras, alltifrån smittsamma refränger till monoteistiska religioner. Tillsammans med andra memmer som ömsesidigt befrämjar varandras spridning bildar de så kallade memplex. Memen är "självvisk" i samma bemärkelse som genen; den mänskliga hjärnan är byggd av gener men inredd av memmer för bevarande och spridning. Vår tanke- och föreställningsvärld är resultatet av memernas brutala kamp för överlevnad. Dennett utvecklar sina idéer om memerna främst i *Darwin's Dangerous Idea* från 1995, Blackmore gör detsamma i sin *The Meme Machine* från 1999.

Påfallande många kapitel i Blackmores medvetandebok har en likartad struktur: först redogör hon för ett antal teorier av mer eller mindre oanvändbart slag, sedan kallar hon in Dennett och *Consciousness Explained* för att ställa saker och ting i ordning. När jag påpekar det börjar hon skratta.

– Hahaha, är det så uppenbart? Ja, jag upptäckte att jag hade en tendens att referera till honom hela tiden när det gäller det mesta, och jag försökte verkligen hålla det under kontroll, men till slut tänkte jag att det som verkligen är viktigt i en bok av det här slaget är att försöka få med ett brett urval av alla de idéer som finns på området, men att lägga betoningen på de allra bästa. Och väldigt ofta innebar det att jag än en gång hamnade hos Dennett.

– På sätt och vis är ju hans bok rätt daterad nu för tiden, fortsätter hon. Den är ju mer än tio år gammal, och den neurofysiologiska forskningen har gått framåt så enormt mycket sedan dess, men ytterst få av de saker han säger har visat sig vara felaktiga.

MEN HELA DETTA STORSLAGNA illusionsmakeri, alla dessa bedrägerier, bör rimligen ha en viktig funktion. Men viktig för vem? Är jaget vår egen lilla existentiella snuttfilt? För Susan Blackmore är denna fråga en av drivkrafterna.

– Just detta var en av de saker som gjorde memboken så spännande att skriva, säger hon. Jag hade ställt mig denna fråga: varför lever vi med dessa illusioner – om jaget, den cartesianska teatern, perceptionsrelaterade illusioner och så vidare? Och sedan insåg jag att funktionen kanske inte har med våra gener eller individuella kroppar att göra, utan med våra memmer. Det är förmodligen sant, och jag tror att det är en av memetikens mest omvälvande aspekter: att det passar memerna att klumpa ihop sig i dessa stora grupper som bildar kluster kring idén om ett jag som har ett medvetande, som har fri vilja, som har åsikter om det ena och det andra, som tror på olika saker. Jaget är subjektet, och subjektet är nödvändigt för memernas spridning. Det här behöver inte alls vara bra för oss, och heller inte för våra gener. Faktum är att det kan vara till nackdel i bägge dessa avseenden.

Många människor blir upprörda av hela idén om memmer och menar att den slår undan hela den föreställning om individens ansvar för sina handlingar, på vilken vi bygger vår lagstiftning. Hur ska man kunna straffa någon om det inte finns något jag, ingen fri vilja, bara bångstyriga memmer?

– Det där är naturligtvis en barnslig inställning, svarar Blackmore. Det finns många goda skäl för att straffa folk i enlighet med lag, till exempel vedergällning, att man ska få vad man förtjänar, den avskräckande effekten, att försöka reformera brottslingens bete-

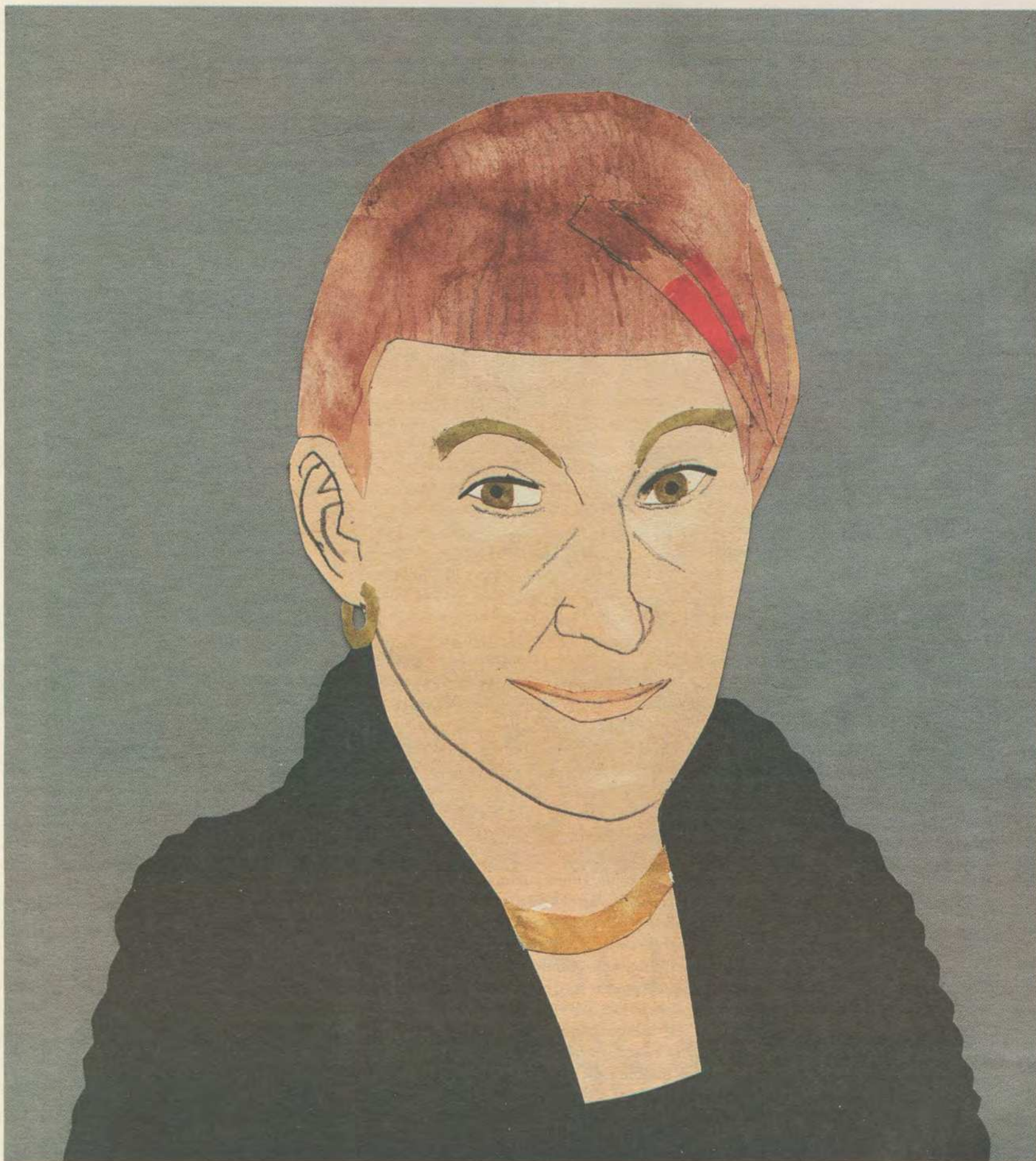


Illustration: Claes Jurander

”Det är fortfarande fullt möjligt att tänka igenom ett problem, vad som är borta är den stora känslan av att det är *mitt* ansvar ...”

Susan Blackmore talar om den lättnad hon känner då hon slipper föreställningen om ett ansvarstyngt jag. Jaget är en illusion och besluten som fattas finns inbyggda i situationen.

ende, och att hålla farliga människor borta från samhället. Då är det ju bara vedergällningsaspekten som undergrävs av memerna.

– Ta de militanta islamisterna, fortsätter hon sin tankegång. Det går egentligen inte att klandra dem för att de har drabbats av memen som övertygar dem om att de hamnar i himlen med sju läckra oskulder om de utför sitt självmordsattentat. Det är ju så: de har blivit infekterade av en mem, men det spelar ingen roll – vi låser in dem i alla fall, om vi hinner, eftersom det hindrar dem från att döda oss andra. Och man gör klart för andra att terrorister blir straffade för att möjligen avskräcka sympatisörer. Allt detta återstår fortfarande, så juridisk praxis förändras inte alls särskilt dramatiskt av memetiken. Det som däremot verkligen förändras är hur du lever ditt liv.

I slutet av *The Meme Machine* berättar Blackmore en episod ur det egna livet, om hur hon länge hade två olika körvägar till jobbet att välja mellan, och att detta val kunde orsaka stress och vånda. Efter insikten om jagets och den fria viljans illusoriska status kände hon lättnad och befrielse: beslutet skulle bli fattat utan att hon behövde oroa sig. Men frihet för vem? undrar då jag. Kan man träna sig till någon sorts metajag, eller är det memerna som längtar efter att få komma ut ur garderoben?

– Ingetdera, svarar Blackmore. Vad det handlar om är helt enkelt att bli fri från alla de saker som får en att oroa sig över jaget och memerna. Det är oerhört svårt att tala om detta, eftersom språket implicerar att det existerar ett jag, men jag använde exemplet för att visa att det verkligen går att leva på ett annat sätt. Den här (hon bankar hårt på kroppen) kan göra så mycket mer om man bara ser till att få de sakerna gjorda. Och när dessa tankar dyker upp – borde jag göra så eller så? – då är det något som tänker: kom igen, beslutet kommer att fattas, beslutet finns redan inbyggt i situationen. Det är fortfarande fullt möjligt att tänka igenom ett problem, vad som är borta är den stora känslan av att det är *mitt* ansvar, tänk om jag fattar fel beslut – *jag, jag, jag* – allt det försvinner. Från vem försvinner det? Inte från någon alls, det är bara borta.

EN ANNAN FREKVENT invändning mot memetiken är att det inte går att ha en teori om något så flyktigt och flytande. Gener går att studera i mikroskop, men inte ens med kontraströntgen går det att frilägga en mem. Hur mycket existens krävs för ett meningsfullt studium?

”... till slut kommer det alltid någon listig liten mem som är så attraktiv att vi inte kan låta bli att släppa in den.”

– Jag kan visa dig en mem, nästan skriker Blackmore upphetsat. Du visade just mig en! Gesten du just gjorde, den kan jag kopiera. Det är en mem, det finns ingenting mystiskt med memor. Jag blir helt tokig av människor som påstår att man inte kan se memor. Titta! Vad är det här? En tekopp, och du kan kopiera den koppen. Tänk på alla koppar i världen, de har blivit kopierade. Där finns information som beskriver en lämplig form för en trevlig kopp. Vad som helst som kan kopieras med variation och urval är en potentiell mem, och all information som kopieras med variation och urval *är* en mem.

Universum är överfyllt av information och alltihop blir kopierat. Vi kan se de allra flesta, annars skulle det vara svårt att kopiera dem.

– Analogin med generna är farlig och missvisande, fortsätter hon något lugnare. Genen är en sorts replikator och memen en annan. Det evolutionära systemet blir mest effektivt om det är instruktionen snarare än själva produkten som kopieras. Vad den biologiska evolutionen har gjort är just detta: instruktionerna ligger underbart säkert inlåsta i cellkärnorna och kopieras med högsta exakthet. Och även om det är fenotyperna, själva kropparna, som på sätt och vis avgör vilka gener som ska föras vidare, så spelar det ingen som helst roll vad som händer med dem, generna ligger i tryggt förvar i alla fall. Det här är det allra bästa man överhuvudtaget kan förvänta sig av ett evolutionärt system. Och hur länge har biologin haft på sig? Tja, cirka tre och en halv miljard år. Och hur länge har memerna haft på sig? Kanske två miljoner år, inte särskilt länge, så de har inte hunnit bli så bra. De är i själva verket riktigt grisiga. Ofta är det produkten som kopieras. Men i vilken riktning håller de på att utvecklas? Se här på min fantastiska dator. Därinne, i fullständig säkerhet, ligger en kopia av det Word-program jag använder, vilket det nu är, och alla kopior är mer eller mindre identiska världen över. Den här processen har precis just börjat.

Frågan är dock om inte generna kör sina kopieringsmaskiner, våra medvetanden, för hårt redan i dag. Hur hårt informationstryck går det att leva med? Vilka strategier är mest funktionella ur memernas eget perspektiv?

– Personer som du och jag tycker förmodligen att vi har så många memor som vi klarar av, och mer än det. Och idéer som verkar för komplicerade kanske vi avvisar just därför att kapaciteten är överutnyttjad. Men till slut kommer det alltid någon listig liten mem som är så attraktiv att vi inte kan låta bli att släppa in den. Jag kan avsluta med den profetian: i framtiden kommer det att utvecklas allt fler memor som kan hävda sig i överbelastade hjärnor, helt enkelt därför att det är så memernas miljö kommer att se ut. ■

TEMA: MED KVITTOT SOM RÖSTSEDEL



Illustration: Claes Jurander

RÖRELSSEN SOM RÖSTAR I KASSAN

MICHELE MICHELETTI: Den medvetna konsumenten tar ett politiskt ansvar, så det gäller att handla gott.

ADRIENNE SÖRBOM: Den ensamma konsumenten är stark. Men först i en politisk samverkan kan djupgående förändringar ske.

KAY GLANS och SOFIA NERBRAND: Den trendkänsliga producenten köper opinionernas krav.

Sidorna 18–29

Shopping som politiskt uttryckssätt

Att handla rätt i butiken blir allt viktigare för allt fler. **Bojkotten har fått sällskap av "buycotting", vi tar ett medborgerligt ansvar som medvetna kunder.** Den politiska konsumtionen ställer även nya krav på den traditionella politiken.

Nu är det jul igen! Gator och butiks-fönster dekorerar inför helgen, julmusik fyller köpcentrumen. För detaljhandeln är julsäsongen lönsam. Vi spenderar varje år i december över 30 miljarder kronor på gåvor, mat och annat vi behöver för att känna oss varma och lyckliga under denna givmildhetens tid. Med konsumtionen så i fokus är det inte överraskande att julen också är den tid då den rörelse som ser kritiskt på konsumtionen blir aktiv.

BehindTheLabel.com, ett online-baserat nätverk som bekämpar dåliga arbetsvillkor i den globala textilindustrin, lade förra året ut ett upprop illustrerat med bilder. Det var riktat mot Gap, en stor klädkoncern med butiker i ett flertal europeiska länder: "Gap använder slavarbete, om du köper Gap gör du det också. Var med och förändra. Bli den generation som stoppar svältfabrikerna. Säg till familj och vänner: Köp inga Gap-kläder åt mig till jul." I Kanada tvingades tomteklädda aktivister bort från köpcentrumen, där de informerade kunder om villkoren för dem som arbetade med att framställa varor till julhandeln. Andra politiska konsumenter sjunger julsånger i vilka texten handlar om slitet i fabriker på andra sidan jordklotet. Andra åter vädjar på livliga affärsgator till konsumenterna att skicka en julkänning till företag med frågor om deras produktionsmetoder utomlands och vilken uppförandekod de har. I december i år uppmärksammar organisationen Rena Kläder köparna på hur de varor som svenska klädföretag erbjuder inför helgerna tillverkas – under tvivelaktiga förhållanden med långa arbetsskift, låga löner och ohälsosam miljö. Uttrycket "sweatshop Christmas" håller på att bli etablerat som ett alternativt synsätt på julklappar i form av välsydda plagg till rimligt pris i vår västliga, konsumtionsinriktade värld.

Människor har också börjat ställa krav på konsumtionsvaror. Internationella översikter visar att antalet medborgare i postindustriella samhällen (Storbritannien, Västtyskland, Nederländerna, Österrike, USA, Italien, Schweiz och Finland), som har deltagit i konsumentbojkotter eller överväger att göra det, steg från 5 procent i mitten av 1970-talet till 15 procent i mitten av 1990-talet.¹ Svenska undersökningar bekräftar att politisk konsumtion växer i betydelse som sätt



Av

Michele
Micheletti

Docent
i statsvetenskap
vid Stockholms
universitet

Översättning:
Karin Olsson

att påverka samhället och som politiskt engagemang både nationellt och globalt. SNS demokrati rapport meddelade 1997 att 29 procent av vuxna svenskar bojkottade varor av politiska skäl, en ökning med 15 procent sedan 1987.² Medborgare anser också att "buycotting" – det medvetna valet av varor på etiska och politiska snarare än ekonomiska grunder – är viktigt. En Sifo-undersökning år 2001 visar att 69 procent av vuxna svenskar tror sig kunna påverka samhället genom att köpa varor och tjänster från företag med en etisk orientering; 77 procent anser att konsumentens val ger kunden som individ ansvar för samhällsutvecklingen. Den danska makt- och demokratiutredningen bedömde det politiskt betingade konsumentvalet vara så viktigt att den beställde en bok om det, *Politisk förbruk og politiske forbrugere*.

Politisk konsumtion finns på agendan för Nordiska rådet, FN, Världshandelsorganisationen, OECD, EU med flera. Den är ett bärande element i den pågående debatten om handel i stället för bistånd ("trade not aid"). Svenska departement, offentliga organ, riksdagen, sociala organisationer och intressegrupper diskuterar dess förtjänster och nackdelar. Politisk konsumtion har till och med nått domstolarna. I USA stämde en aktivist företaget Nike för att det i reklamen givit en falsk bild av hur det behandlade sina arbetare i fabriker på andra sidan havet. Målet gick vidare till Kaliforniens högsta domstol och Nike gjorde upp genom att betala 1,5 miljoner dollar till Fair Labor Organization, en organisation för arbetsplatsövervakning. I Sverige misslyckades organisationen Spannmålsodlarna för några veckor sedan med att stämma Coop i Stockholms tingsrätt för att ha brutit mot marknadsföringslagen i sin reklam om varför ekologiska produkter är bättre för miljön.

"Politisk konsumtion" syftar på att konsumenten använder sin valfrihet för politiska ändamål. Termen är ny och av danskt ursprung. "Politisk förbruk" myntades av danska institutet för framtidsstudier vid analysen av danskars intensiva engagemang i bojkotten av oljebolaget Shell i mitten av 1990-talet för dess beslut att dumpa oljeplattformen Brent Spar i Nordsjön. Fastän brittiska regeringen gav Shell Oil tillstånd att montera ned plattformen på detta sätt blev endast Shell Oil föremål för bojkotten. Formellt definierad är politisk konsumtion att välja mellan producenter och produkter med målet att förändra anstötligt uppförande hos institutioner eller marknader. Dessa val grundar sig på attityder och vär-

1 Pippa Norris, *Democratic Phoenix: Reinventing political activism*. Cambridge: Cambridge University Press, 2002.

2 Olof Petersson et al., *Demokrati och medborgarskap*. Stockholm: SNS förlag, 1998, s. 55.

deringar i fråga om rättvisa och rimlighet, eller icke-ekonomiska frågor som rör personers och familjers välbefinnande och etisk eller politisk bedömning av agerandet hos stater och företag. Politiska konsumentengagerar sig individuellt eller kollektivt. Deras val på marknaden avspeglar att de ser materiella varor som inbäddade i en komplex social och normativ kontext.

FASTÄN NAMNET ÄR nytt sträcker sig politisk konsumtion som företeelse långt tillbaka i tiden. Frågor om konsumtion – i synnerhet tillgång och pris på mat – är orsak till de flesta, om inte alla, revolutionära ansträngningar. Dagligvaror som te, kläder och salt spelade en avgörande roll i kolonialstriderna. Dessa vardagliga ting bäddades in med politisk innebörd och identitet. Som det fastslogs i amerikanska frihetskriget:

Amerikaner som aldrig haft med varandra att göra, som levde flera tusen mil från varandra, fann att de kunde uttrycka sina politiska missräkningar genom varor eller, närmare bestämt, genom att avvisa sådana varor som hållit samman imperiet. Privata konsumentfarenheter omvandlades till offentliga ritualer. I själva verket lärde många kolonister känna rättigheter och friheter genom dessa vanliga konsumtionsvaror, ting som i sig själva var politiskt neutrala men i 1760- och 1770-talets explosiva atmosfär blev det medium som gav konkret betydelse åt ideologiska abstraktioner.³

Den konstitutionella innebörden av vanliga hushållsartiklar är också uppenbar i Indien. "Swadeshi", som betyder användning av ting som tillhör det egna landet (det vill säga med ursprung inom landet), var central för Gandhis strategi för självständighet, eftersom det hjälpte det indiska folket att bygga nationell enighet och identitet och gynnade den inhemska industrin. En rapport från 1931 uttrycker det klart:

Den nuvarande rörelsen är inte helt och hållet politisk, den har en högre och en etisk aspekt ... När man köper en inhemskt framställd vara, antagligen av sämre kvalitet eller till ett högre pris än den importerade varan, gör man detta till förmån för nationen som helhet. Det är dessa små, medvetna handlingar av självuppföring som har bidragit till att smälta samman indierna till en nation, trots deras olikheter på ytan. Det är av detta skäl som många indiska nationalister föredrar Swadeshi framför tullskydd ...⁴

Bojkotter har ofta använts för att protestera mot sociala och politiska, och på senare år även miljömässiga, orättvisor. Turkiet bojkottades på 1970-talet för sin bristfälliga politik när det gällde mänskliga rättigheter. Under samma årtionde bojkottade amerikaner och européer amerikanska druvor och sallad för att manifesteras sitt ogillande av hur de kaliforniska lantarbetarna behandlades. Bojkotter som politisk taktik är vanligt i Mellanöstern, bojkotter av oljebolaget Shell äger ofta rum i Nigeria. 1980-talet bevittnade åtskilliga bojkotter av miljöskäl. I Sverige organiserade miljöaktivister framgångsrika bojkotter mot klorblekt papper, tvättmedel, blöjor och batterier.

Multinationella företag med välkända logotyper som dominerar marknaden – Disney, Esso, McDonald's, Microsoft, Nestlé, Nike och Shell för att nämna några – är ofta måltavlor för bojkotter. De blir det på grund av brister i sin företagsprofil i fråga om miljö, mänskliga rättigheter och anställdas rättigheter eller, som i fallet med Microsoft, på grund av konkurrensfientliga beteenden som medfört förlust av offentlig kontroll över datahantering. Bojkottorganisatörer riktar in sig på stora producenter av konsumtionsvaror därför att de är offentligt synliga. Organisatörerna räknar med att om dessa dominerande aktörer visar sig sårbara för konsumentpåverkan kommer andra företag att följa deras exempel.

Även stater kan bli fokus för bojkotter. Nationella företag bojkottas i kampanjer för att öva påtryckningar på regering-

ar att förändra sin politik. Sydafrikanska varor bojkottades från 1950-talet tills apartheid avskaffades. Fransk export av främst viner och ost stod i centrum för en bojkott 1995 som protest mot franska regeringens kärnvapenprov i södra Stilla havet. Upprepade maningar hörs till bojkott mot Israel för dess behandling av det palestinska folket. På många amerikanska universitetscampus finns stora rörelser som motarbetar investeringar i Israel.

USA är nu ett vanligt mål för globala bojkotter. Under året som gått har medborgarnätverk som Consumers against the War och Boycott Brand America mobiliserat globalt stöd för protester mot amerikanskt engagemang i kriget i Irak. Andra, som BoycottBush.net, kritiserar USA:s hållning till global uppvärmning och Kyotoavtalet. De uppmanar konsumenterna att bojkotta amerikanska märkesvaruföretag och sådana som lämnat betydande ekonomiskt stöd till det nuvarande presidentskapet i USA.

Långa listor över pågående bojkotter finns på Internet genom sammanslutningar som British Ethical Consumer Research Association, Co-op America, Global Exchange och CorpWatch. Många sociala rörelser och intresseorganisationer mobiliserar stöd för bojkotter genom att lägga ut information om dem på sina webbplatser.

BOJKOTT ÄR INTE DEN ENDA formen av politisk konsumtion. Medborgare kan använda marknaden som politisk arena även på andra sätt. De kan delta i massdemonstrationer mot företags sätt att uppföra sig, diskutera brister i företagspolicy direkt med företagen, gå med i grupper och nätverk som arbetar för att förbättra policy och uppförande genom dialog med företagsaktörer, samt investera i etiska fonder och stödja system för märkning.

"Buycotting", system för märkning och socialt ansvarsfullt investering i etiska fonder, är av särskilt intresse därför att de institutionaliserar krav som konsumenterna ställer på konsumtion. Märkningen intygar att produkter innehåller eller inte innehåller speciella ingredienser eller tillverkas under vissa arbetsförhållanden. Till skillnad från bojkotter är system för märkning, med få undantag, ganska nya. Svenska exempel är Bra Miljöval, Krav, TCO Utveckling och Rättvisemärkt. Internationellt löftrika system för märkning certifierar organiskt producerad mat, produkter av rättvis handel, skogsbruk, fiske och skaldjursfångst, hushållskemikalier med flera produkter. Det är till och med i EU, Nordiska rådet och i Sverige tal om att utveckla ett system för märkning baserat på jämställdhet mellan könen.

Socialt ansvarsmedvetet investering har funnits längre än de flesta märkningssystem och har gamla rötter i de rörelser som bekämpade och ville förbjuda slaveriet på 1800-talet och de som protesterade mot Vietnamkriget. Det är väl utvecklat i Storbritannien och USA och är på frammarsch i Sverige och andra delar av Europa. Etiska investeringar är inte ett system för märkning av produkter eller tjänster, även om det kan utvecklas till det i en nära framtid; snarare erbjuder det individer, medborgarorganisationer, korporationer, till och med statliga organ, råd om investeringar i aktiebolag och aktiefonder som avspeglar deras politiska och etiska värderingar.

POLITISKA KONSUMENTER BEHÖVER finna uttryckssätt för politisk konsumtion som hållning. Vi behöver bedöma den betydelse politisk konsumtion har som en kraft i global politik och utvärdera dess demokratiska potential. Akademisk forskning om politisk konsumtion har mycket att lära oss när det gäller att förstå skillnaderna mellan politisk konsumtion förr och nu, samt att bedöma bojkotter och "buycotts" som politiska verktyg.

För det första är dagens politiska konsumtion, till skillnad från de flesta – men inte alla – tidigare exempel, fokuserad på problem som är mindre självcentrerade. Politiska konsumenterna i det 21:a århundradet är generellt mer kosmopolitiskt orienterade och intresserar sig för andras väl snarare än för

**Bojkott är inte
den enda
formen av
politisk
konsumtion.**

3 T. H. Breen, "Baubles of Britain: The American and Consumer Revolutions of the Eighteenth Century", *Past & Present*, nr 199, maj 1988, s. 104.

4 Subhas Chandra Bose, *Swadeshi and Boycott*, Calcutta: Liberty Newspapers Limited, 1931, s. 34–35.

det egna. Jämför bussbojkotten i Montgomery 1955 (startad av afro-amerikaner för afro-amerikaner) och bojkotten mot Nike på 1990- och 2000-talet (startad av västerländska konsumenter för arbetares rättigheter i de globala klädfabrikerna i fjärran länder och som protest mot nedläggningen av arbetsplatser i USA). Dagens bojkotter motiveras också av oro för miljön, såsom framgick av fallet Brent Spar.

För det andra avspeglar nutida politisk konsumtion, och i synnerhet upprättandet av "buycotts" eller institutioner för märkning, tvivel på statliga regeringars förmåga att hantera problem. Genom politisk konsumtion kräver konsumenter nya regelverk för att bemästra problem av mer global art. Ett antal olika aktörer – företag, konsumenter, icke-statliga organisationer, nätverk och ämbetsmän – bildar nätverk för detta nya slag av ansvarstagande. Oavsett om orsaken till politisk konsumtion är bristen på politiska institutioner på den globala politiska nivån (en *svaghet* i globaliseringen av politiken), eller den växande betydelsen av transnationella företag (en *styrka* i globaliseringen av ekonomin), ställer konsumenter i ökande grad krav på transparens i och kontroll över varukedjor som nu befinner sig på stort avstånd från deras dagliga liv. De ser nya former av gränsöverskridande regleringssamverkan som ett sätt att lösa de problem globaliseringen ger upphov till, och tror att ekonomisk tillväxt och uthålligt ansvarstagande kan gå hand i hand.

För det tredje är de uttryck som den ekonomiska utvecklingen tar sig något som berör nutida politisk konsumtion. Företag som tillverkar konsumtionsvaror inriktar sig alltmer på imageskapande. Investeringar görs för att skapa och bibehålla företagslogotyper, samtidigt som fabriker säljs och produktion exporteras till länder i tredje världen. Sådan *distancing* (separation av produktion från konsumtionsbeslut) och *shading* (att dölja kostnader eller dumpa dem på andra) motverkar ekologisk och social feedback och generellt, hållbar utveckling. Därför kräver konsumenter i ökande omfattning att företag redovisar sina dolda politiska hållningar och kostnader, ekonomiskt och mänskligt, för vanliga konsumtionsvaror och tjänster.

Slutligen håller utvecklingen av informations- och kommunikationsteknologin på att förändra den politiska konsumtionens karaktär. Informationsteknologin – distribution av information direkt till individen och via reklamblad, skrivande av massbrev, massdemonstrationer och telefonkedjor – har alltid hört till den politiska konsumtionens kommunikationsstrategi. Internet skapar en ny klass av krävande konsumenter som inte bara själva skaffar sig information online, utan också aktivt ägnar sig åt politisk konsumtion. Webbplatser, elektroniska nyhetsbrev och elektroniska larmrapporter informerar folk om fjärrmade varukedjor (*distancing*) och skuggade kostnader (*shading*) och lämnar till och med förslag på "vad du kan göra", inklusive bakgrundsinformation om varför det är viktigt att "du" kräver mer av konsumtionen. Individer uppmuntras att använda frågelistor vid sina direktkontakter med personal i detaljhandelsbutiker och att skicka e-brev med samma slags frågor till direktörerna i större transnationella företag.

Politisk konsumtion har fått en mer individualiserad och varierad repertoar av aktiviteter. Medborgare kan bli politiska konsumenter utan att behöva delta i bojkotter. De kan köpa kritiskt genom att följa råden i system för märkning. Konsumenter kan också använda marknaden som politisk arena genom att ägna sig åt diskursiva aktiviteter (skriva e-brev till företag, störa företagskulturer, gör-det-självt-aktivism) som ifrågasätter företagspolitiken bakom produkterna. Denna utveckling inverkar på både bojkotter och system för märkning och det gör det ännu mer viktigt att granska politisk konsumtion.

BOJKOTTER OCH "buycotts" skiljer sig åt betydligt som verktyg för att kräva förändring. Bojkotter är en äldre metod. Ofta föregås institutioner för märkning av bojkotter som prövar



Globala protester.

Ett nätverk på Internet, BehindTheLabel.com, inspirerar människor i hela världen att demonstrera mot arbetsvillkoren i textilindustrin.

Foto: Corbis/Scanpix

konsumenternas intresse för att ställa större krav på konsumtionen. I andra fall bedömer politiska konsumenter att bojkottande inte kan lösa problem och att det därför är bäst att upprätta system för övervakning och märkning.

Bojkotter har fått sitt namn av en händelse i mitten av 1800-talet i Irland där en jordägare vid namn Capital Charles Cunningham Boycott drev sina lantarbetare så hårt att de beslöt att inte hjälpa honom med skörden. I dag skulle vi kalla sådana aktioner strejker och reservera termen bojkott för politiska konsumenter, som av politiska eller etiska skäl beslutar att inte köpa produkter och tjänster från ett visst företag eller land.

Termen bojkott används för att karakterisera olika konsumentkrav på näringsliv och stat. En del bojkotter sätts inte i verket utan är bara hot för att försöka tvinga föremålet för bojkotten till eftergifter. Andra bojkotter är välorganiserade aktioner som förser konsumenter med information om argumenten för bojkott mot särskilda företag och/eller varor och ger publicitet åt individer och grupper som stöder bojkotten.

Organisatörerna måste beakta olika aspekter vid planering av strategin för en bojkott. Framgångsrika bojkotter som mobiliserar stora mängder konsument- och mediastöd behöver inte nödvändigtvis leda till effektiv problemlösning. Och effektiva bojkotter, de som får företag att ändra sin policy och sin tillämpning i enlighet med vad bojkottorganisationerna kräver, behöver inte nödvändigtvis dra till sig massivt stöd från konsumenter. Det finns en skillnad mellan framgångsrika och effektiva bojkotter. I en del fall kan en enkel uppmaning till bojkott övertyga företag om att de bör ge efter för kraven. I andra fall kan företag besluta att ignorera även utdragna, konsumentstödda bojkotter.

Bojkotter är trubbiga som politiska verktyg. Ett antal olika grupper kan besluta att göra samma företag eller vara till föremål för bojkott, men av oförenliga skäl. Hur ska ett företag veta vad det bör ändra på, om skälen för en bojkott är skiftande och motsägelsefulla? En god illustration är den pågående bojkotten mot Walt Disney Corporation. Webbplatsen "Disney Boycott. Your Official Disney Boycott Site" uppmanar konsumenter att bojkotta Disneymärkt underhållning och produkter av en rad olika skäl: Disneys stöd för aborter och homosexuellas rättigheter, dess diskriminerande sätt att framställa muslimer, italienare och afro-amerikaner i sina filmer, dess stöd för Israel och dess användande av svältarbetare.

Bojkotter kan också vara behäftade med andra organisatoriska problem. För att ha framgång måste de rikta sig mot en välkänd produkt eller tjänst som konsumenter lätt känner igen i affärerna. Ändå är problemet som bojkotten riktar sig mot ofta mera allmänt och kan röra en hel industri. Nestlé var till exempel inte ensamt om att marknadsföra modersmjölkersättning i länder i tredje världen, och Nike är inte den enda skotillverkare som lagt ut tillverkningsfabriker i tredje

världen utan goda arbetsvillkor och skydd för arbetarnas rättigheter. Men Nestlé och Nike har välkända logotyper och blir därför måltavlor för bojkotter.

De som organiserar bojkotter kan också ha problem med att "blåsa av striden" när väl företagen böjer sig för kraven. Många fortsatte att bojkotta Nestlé även efter att en internationell överenskommelse om modersmjölksersättning under tecknats och organisationerna avlyst bojkotten (bara för att återuppta den 1988). Till skillnad från organisationer som blåser av strejker varefter arbetarna återgår till arbetet, har de som organiserar bojkotter inte alltid kontroll över anhängarnas beteende. Som en följd av det kan företag betrakta organisationer av en bojkott som opålitliga förhandlingspartner och ignorera dem.

Ytterligare ett problem är att övervaka företagets policy och tillämpning när väl bojkotten uppnått sina syften. Korrekt övervakning fordrar personal och andra resurser, vilket kan vara svårt att få tillgång till när väl bojkotten blåsts av och blivit ett vagt medieminne.

SYSTEM OCH INSTITUTIONER för märkning har i detta avseende en fördel därför att de anpassar och vägleder den konsumtion som ställer krav. De gör detta genom att införa frivilliga och nya kriterier för att hjälpa konsumenter att bedöma företagspolicy och praktik. System för märkning erbjuder vägledning, råd och information åt konsumenterna.

En del märkningssystem består bara av information om varans innehåll på förpackningarna, medan andra utvecklas av tillverkarna själva. Med dessa frivilliga självcertifieringar eller deklarationer kan tillverkare av marknadsföringsskäl dra uppmärksamheten till vissa aspekter av sina produkter. Det kan vara svårt för konsumenter att få information om exakta certifieringskriterier. Coops Änglamark började på detta sätt.

Ur politiska konsumenters perspektiv är de mest avancerade märkningssystemen de vilkas kriterier formuleras av oberoende eller tredje parts övervakande institutioner efter dialog mellan alla intressenter. Vanliga intressenter är miljö-, konsument- och människorättsgrupper liksom företrädare för den industri vars produkter är aktuella för certifiering. När väl proceduren är i gång och kriterier fastställts, tar märkningssystemet ensamt ansvaret för certifiering och uppföljning. Transparens, kvalitetskontroll, oberoende och ansvarsutkrävande kännetecknar dessa system. Sådana "Typ I"-system finns på områdena ekologi, rättvis handel, organiska livsmedel, skogsbruk och marinekologi.

Men detta garanterar inte att politisk konsumtion är okontroversiell, såsom framgår av rättsfallet mot Coop. Industrin hävdar sin legitimitet genom att upprätta sina egna certifieringssystem och misskrediterar märkningssystemen för att de använder alltför stränga kriterier. Pan-European Forest Certification har till exempel utvecklats som en motvikt till Forest Stewardship Certification. Industrin anklagar också märkningssystemen för att kränka överenskommelser om frihandel och för att vara protektionistiska.

Det är heller inte givet att märkningssystemen är framgångsrika och effektiva när de väl etablerats. De måste konstant arbeta på att upprätthålla och förbättra sin trovärdighet och legitimitet. Egenskaper hos marknaden, allmänhetens uppmärksamhet på problemen som märkningssystemen försöker lösa och konsumenternas acceptering av märkningen är viktiga faktorer för systemens framgång och effektivitet. Slutna hemmamarknader har lägst sannolikhet att överväga system för märkning. Marknader med inriktning på utlandsförsäljning och inom politiska ramar med stor andel politiskt medvetna konsumenter är mer intresserade av att få sina varor certifierade av oberoende system för märkning. Marknads-konkurrens, ägarstruktur och intresserepresentation spelar alla en roll för näringslivets intresse för att uppfylla kraven från politisk konsumtion. Offentlig politik är också viktig, eftersom allmänhetens medvetenhet skapas genom civila sammanslutningar och statens aktivitet. Lagar är ofta

utgångspunkten för märkningskriterier. Bra Miljöval, till exempel, använde befintlig miljölagstiftning som bas för att bygga sina märkningskriterier "beyond compliance", det vill säga med strängare krav än nödvändigt.

Frivilliga märkningssystem representerar "mjuka lagar" eller reglering som går "ett steg längre" (beyond compliance). De skiljer sig från traditionell offentlig politik baserad på reglering i lag ("hårda lagar") som innebär ett sätt att reglera genom "command and control", "befalla och kontrollera". Traditionell offentlig politik kan lagvägen bestraffa överträdelser genom böter, förbud mot fortsatt produktion, fängelse. Men styrningsproblem – när politiskt dödläge utesluter lagstiftningsåtgärder eller kräver kompromisser som urvattnar försök att lagstifta, oförmåga hos enskilda stater att lösa globala problem, och de kollektiva handlingsproblemen med att samordna en mångfald stater till att göra överenskommelser och genomdriva dem – gör ofta traditionell offentlig politik mindre lämplig som instrument för att lösa problem i vår globaliserade värld. Akademiker hävdar att "beyond compliance"-metoder har potentialen att övervinna det politiska dödläget genom att involvera en rad olika aktörer som är villiga att gå längre än lagen kräver. Beredvilligheten måste naturligtvis konstrueras på ett rationellt sätt, och de involverade aktörerna måste få förtroende för varandra. Som framgår av fallet med Forest Stewardship Certification behöver många kollektiva praktiska problem lösas innan detta slag av partnerskap mellan intressenter utvecklas framgångsrikt.

POLITISK KONSUMTION ÄR kontroversiell. Problem med priset på märkta konsumentvaror (en del av dem betingar ett avsevärt högre pris än de icke märkta) och osäkerhet om stabiliteten och styrkan hos konsumenternas vilja att köpa dem, får folk att ifrågasätta om krävande politisk konsumtion är ett genomförbart sätt att reglera den globala marknaden. En annan farhåga är att policyskapande utifrån "beyond compliance" gör det möjligt för stater och internationella statliga organisationer att släppa ifrån sig ansvaret för medborgarnas välbefinnande till andra aktörer och sfärer, vilket skulle försvaga staten och den lagliga makten som grunden för politik och demokrati.

Politisk konsumtion är kontroversiell även på andra sätt. Vi vet inte hur vi ska placera in den på en skala från vänster till höger, vilket gör den till ett vanskligt åtagande för anhängare av ideologiska projekt. LO ser politisk konsumtion som tveklaktig därför att den lägger för stor vikt vid konsumenterna och därigenom undergräver rollen hos kollektiva överenskommelser och produktion som fokus för politisk aktivitet och fackförbund som den primära aktören för politisk och ekonomisk förändring. Politisk konsumtion tar klart ställning för ett integrerande av offentlig och privat sfär och blandar därigenom samman moral och pengar på sätt som får många människor att känna sig skyldiga och illa till mods. Somliga, som Adam Smith Institute, anser att denna korsning av politik och ekonomi skapar nya kategorier av aktörer och institutioner – korporativt medborgarskap, privata regeringar och medborgar-konsumenter – som är till nackdel för både näringsliv och politik; att blanda samman moral och pengar leder till en förlust av aktörens känsla av riktning och rationalitet som bara kan skada ekonomisk tillväxt och politiska ambitioner. Andra forskare ifrågasätter detta resonemang genom att hänvisa till hur uppfattningen av nationalstaten som Adam Smiths osynliga hand, ett normativt ramverk inom vilket ekonomiska aktörer kunde utöva sina egenintressen, har förlorat terräng. De hävdar att globaliseringen rivit upp så stora hål i detta ramverk att transnationella företags egenintresse inte längre har något normativt ramverk som lägger hämsko på deras potential och hyfsar till deras oborstade yttre. Nya kategorier av aktörer och normativa ramverk behöver utvecklas, och politisk konsumtion är ett försök att konstruera ett sådant för att styra globala företags egenintresse på ett sätt som gynnar hela mänskligheten.

**Politisk
konsumtion tar
klart ställning
för ett
integrerande
av offentlig och
privat sfär ...**

Listan på kontroversiella ämnen är lång. Politisk konsumtion utmanar våra vanliga uppfattningar av det politiska och det politiska ansvaret. Att våra privata önskningar och önskemål, uttryckta i hur vi som konsument väljer, kan ha offentlig betydelse signalerar en sorts individualiserat ansvarstagande för människors välbefinnande. I politisk konsumtion har politik blivit något mer än det som görs i det politiska systemet och den representativa demokratin. I våra vardagliga rutiner är vi som kunder och konsumenter viktiga aktörer på den globala politiska och ekonomiska scenen och kan inte hävda att vi har tagit tillräckligt medborgerligt ansvar genom att rösta i valen och gå med i politiska partier och medborgarsammanslutningar.

Det är inte överraskande att politiker bekymrar sig över shopping som politik. De fruktar nämligen att människor, i synnerhet unga människor, ska besluta sig för att de kan utöva sin politiska rösträtt mer genom att handla på ett politiskt korrekt sätt på marknadstorget än via konventionella former av politiskt deltagande. Tillgängligt statistiskt material visar inte detta klart, men ett politiskt projekt i Danmark med titeln "Generation Fucked up" har just detta fokus. Det försöker övertyga unga människor om att krävande, politisk konsumtion inte kan ersätta röstande och andra former av politiskt deltagande.

FARHÅGORNA GÄLLER ATT politisk konsumtion ställer till oreda i politiken och ekonomin och lägger för mycket politiskt ansvar på individuella konsumenter och på marknaden som politisk arena. Både det demokratiska och det effektiva i att lösa problem på detta sätt betvivlas. Har dessa kritiker rätt i sin bedömning? Eller väntar vi oss för mycket av politisk konsumtion?

Precis som alla andra former av politiskt engagemang främjar politisk konsumtion inte alltid demokrati. Bojkotter, likväl som sociala rörelser och politiska partier, kan driva på all slags diskriminering och ojämlikhet. Den antagligen mest motbjudande av odemokratiska bojkotter var den mot judiska köpmän under mellankrigstiden. En kylig pogrom i form av kampanjer om "Köp inte judiskt" undergrävde försörjningen för hundratusentals judar i Sverige och annorstädes. Tidningsannonser förkunnade: "Svensk vara bör köpas av svenskar hos svenska affärsmän! Medverka icke till den internationella judiska storfinansens exploatering av svenska arbetare och företag!"

Även som regleringsinstrument är politisk konsumtion ett tvistefråga. Dess effektivitet ifrågasätts. "Greenwash," "sweat-wash" och "bluewash" är slagord som karaktäriserar företagens ansträngningar att synas ta sitt sociala ansvar på allvar, medan de i själva verket bara putsar upp fasaden och behåller samma policy och tillämpning som förut.

Är detta ett rättvist omdöme? Är politisk konsumtion en farlig inbillning? Varje bedömning av effektiviteten i politisk konsumtion måste beakta att det behövs många beslut och många handlingar för att förändra mentaliteten hos företag,

medborgare, konsumenter och stat lokalt om ansvaret ska gälla vår gemensamma globala framtid. Vi behöver inse skillnaderna mellan bojkotter och "buycotts" som politiska verktyg, där bojkotter representerar en omtvistad politik och "buycotts" en processororienterad attityd, som ställer upp grundläggande kriterier efter dialog mellan inblandade intressenter och kraven från konsumenterna.

Bedömningar av effektiviteten måste beakta hela den politiska konsumtionens process, från ord till handling till resultat. Att få fram budskapet och övertyga andra människor om att syftet är mödan värt (problemformulering), är ett viktigt första steg vid evalueringen av effektiviteten. Andra steg innefattar att sätta en offentlig och företagsanknuten dagordning i dessa frågor, att påverka andra aktörers tankar och samtal, övertyga institutioner så att de ändrar sina regler och procedurer och sätter upp nya mål som policy och ändrar den praktiska tillämpningen. Det slutliga målet är att kunna konstatera önskvärda utfall. Både bojkotter och "buycotts" har framgångsrikt ringat in problem med nya ord och ur nya perspektiv.

Aktörer och institutioner som verkar för rättvis handel har avslöjat politiken bakom kläder, skor och livsmedel som produceras i utvecklingsländer. Medvetenheten hos konsumenter, regeringar, civilsamhällen och företag om problemen är större i dag än förr, delvis tack vare politisk konsumtion. Företag ändrar fortlöpande sitt uppförande. En blick på hemsidorna för Nike, Nestlé, H&M, Ikea, Shell Oil med flera visar detta. Och en del företag ändrar sina regler och regleringar och sätter upp nya policymål. Men de komplexa problemen i "färdmade" varukedjor och "skuggade" kostnader för konsumtionsvaror i fråga om ekologi, exploatering och uthållighet är inte lösta. Det är troligt att samlade ansträngningar från aktörer och institutioner som företräder såväl "befalla och kontrollera" som "beyond compliance" är av nöden här. Detta är en lång, tålmodskrävande process som involverar aktörer och institutioner på många håll i världen och varukedjor på stort avstånd från företagens huvudkontor i det västerländska konsumtionssamhället.

Sålunda är det för tidigt att göra en slutlig bedömning av den demokratiska potentialen hos politisk konsumtion. Vi kan också formulera frågan på ett annat sätt. Hur långt har nationell, statlig politik präglad av "befalla och kontrollera", över statliga organisationer och mellanstatliga organisationer, kommit när det gäller att lösa de problem som västerländsk "sweatshop Christmas" innebär för människor som lever i andra delar av världen? På många sätt tycks politisk konsumtion ha visat sig vara den kraft som fört fram dessa frågor i policyer och dagordningar och i tänkesätten hos konsumenter, politiker och företagens policyskapare. Den erbjuder också ett utlopp för frustration och en kanal för politiskt handlande åt människor som besjulas av oro över frågor om global rättvisa. Ingenting säger heller att det behöver finnas någon gräns mellan att använda marknaden som arena för politik och etablerade former av politiskt engagemang. ■



Politisk trötthet. Att utöva politik på marknaden i stället för i politiska församlingar attraherar många unga.

Foto: Leif R Jansson/Scanpix

Litteratur:

A Seed Europe. *Greenwash, Bluewash, Sweatwash, Wishywash, Corpwash*, Roots Newsletter maj-juni 2002.
Barry, Norman, *Respectable Trade. The Dangerous Delusions of Corporate Social Responsibility and Business Ethics*, London: Adam Smith Institute, 2000.

CorpWatch, Campaigns: Greenwash Award (www.corpwatch.org).
Fung, Archon, Dara O'Rourke och Charles Sabel, *Can We Put An End to Sweatshops?*, Boston: Beacon Press, 2001.
Goul Andersen, Jørgen och Mette Tobiasen, *Politisk forbrug og politiske forbrugere: Globalisering og politik i hverdagslivet*, Aarhus: Magt-

udredningen, Aarhus Universitet, 2001.
Konsumentverket, *Dress Code ett slut eller en början? Ett drama i sju akter*, Stockholm: Konsumentverket, PM 2003:08, 2003.
Light, Julie, *Sweatwash: The Apparel Industry's Efforts to Co-opt Labor Rights*, www.corpwatch.org, 1998.
Locke, Richard M., *The Promise and Perils of*

Globalization: The Case of Nike, Massachusetts: MIT Industrial Performance Center, Massachusetts Institute of Technology, 2003.
Micheletti, Michele, *Political Virtue and Shopping: Individuals, Consumerism, and Collective Action* New York: Palgrave, 2003.
Micheletti, Michele, Andreas Follesdal, and Dietlind Stolle, red., *Politics,*

Products, and Markets: Exploring Political Consumerism Past and Present, New Brunswick: Transaction Publishers, 2003.
Nader, Ralph, "Corporations and the UN: Nike and Others Bluewash, their Images", *San Francisco Bay Guardian*, 18 september 2000.
Ostrom, Elinor, *Self-Governance and Forest Resources*, Jakarta, Indonesia:

Center for International Forestry Research (CIFOR), Occasional Paper No. 20, 1999.
Princen, Thomas, Michael Maniates och Ken Conca, *Confronting Consumption*, Massachusetts: The MIT Press, 2002.
Werhane, Patricia H., *Adam Smith and His Legacy for Modern Capitalism*, Oxford: Oxford University Press, 1991.

Den enskildes demonstrationståg

ESSÄ/ Politisk konsumtion. Åtskillnaden mellan det politiska och det privata håller på att suddas ut. Den bärande idén för politisk konsumtion är att om det skall bli någon förändring i samhället måste individen själv driva fram den i sin vardag. Individualiseringen av politiken kan dock bara komplettera det organiserade kollektiva handlandet.

Länge har vi tänkt oss att politik är det som händer där politikerna är, främst i partierna och parlamenten. Men det händer saker med politiken. Å ena sidan finner vi tomma partilokaler och misstro mot politiker, å andra sidan stora folkliga demonstrationer och ett vardagligt engagemang. Politiken flyttar delvis ut från parlamenten. Den politiska konsumtionen är ett viktigt inslag i denna flytt. Affären har blivit en av de vanligaste platserna för att agera politiskt. Valet av politiskt "goda" varor, liksom bojkotten av "dåliga", är exempel på samtida politiskt handlande. Utvecklingen mot ett vardagsnära engagemang har för- och nackdelar. Det innefattar hopp om och handling för något bättre, men innebär samtidigt en partiell förlust av makt.

Förändringarna i det politiska engagemanget sker långsamt. De har först på senare år verkligen börjat synas i statistiken, även om de anats långt tidigare och länge diskuterats som faktum. De har skapat en oro för vad som ska komma, men än så länge vet vi inte vad dessa förändringar innebär i förlängningen. Kanske är den politiska konsumtionen bara en mindre del i en större förändring. Kanske är den globala rättviserörelsen, den politiska misstron och partiernas minskande funktion som medborgarnas kanaler in till det parlamentariska rummet bara korta anhalter på vägen mot en mer genomgripande förändring av det politiska systemet. Man kan erinra sig att när systemet med politiska partier växte fram, var det ingen som visste vad de skulle innebära.

Ett sätt att förstå förändringarna i politiken är att se dem som en del av en fortskridande omdaning av vår förståelse av oss själva i relation till det som kan kallas samhället. Till den moderna samhälls-



Av
Adrienne
Sörbom
Fil.dr på sociologiska
institutionen
vid Stockholms
universitet

och politikuppfattningen hör en tydlig åtskillnad mellan det som uppfattas som privat respektive kollektivt. Det har stått tämligen klart vad som är politiskt, vad som är en kollektiv uppgift och vad som enbart åligger den enskilde att ta itu med. Därför har heller inte skillnaden mellan politikern och den enskilde varit problematisk. En politiker är den som arbetar, gratis eller för lön, med det allmänna, det icke-privata.

Denna uppdelning är mindre självklar i dag än för några decennier sedan. Uppfattningen att "det personliga är politiskt", som så tydligt sammanfattades i 1970-talets kvinnorörelses slagord, är nu en allmänt spridd förståelse av relationerna mellan det privata och det politiska. Allt fler fenomen uppfattas som politiska, som saker vi har ansvar för kollektivt. Detta ansvariga kollektiv behöver emellertid inte organiseras i form av ett parti eller i en annan organisationsform. Liksom var och en i sitt eget liv aktivt kan agera för att till exempel göra relationerna mellan könen mer jämställda, kan man använda den egna vardagen till att agera politiskt för en lång rad andra frågor.

Politiken har på detta sätt breddats. Den handlar i dag om fler saker och bedrivs på flera sätt. Det är i detta perspektiv vi kan förstå den politiska konsumtionen, som en del av en större förändring, i vilken såväl den globala rättviserörelsens aktivism som vardagskonsummentens val av Kravmärkt mjölk ingår.

DET FINNS MÅNGA tecken som pekar på en förändring av det politiska i riktning mot en minskad åtskillnad mellan politik och privatliv. En beskrivning ges i *Imperiet*, en bok av litteraturvetaren Michael Hardt och statsvetaren Antonio Negri. Tillsammans försöker de ge ett svar på frågan om vem som i dag har makten i samhället. Deras analys går i korthet ut på

att makten tar formen av ett Imperium, ett osynligt men överallt existerande och verkande nät av makt. Till skillnad från imperialismen, som utgick från ett geografiskt beläget centrum, exempelvis i det romerska imperiet eller USA och Sovjets imperier, härskar Imperiet genom en samordning av olika stater, företag, institutioner (som G8, WTO och Världsbanken) samt olika former av sociala rörelser. Imperiet har alltså inget egentligt geografiskt centrum, det är inte bundet till en speciell nation, även om vissa platser blir knutpunkter för makt.

På motsvarande sätt finns inte heller något centrum för Imperiets motkrafter. Varken "folket" eller "arbetarklassen" är motståndets subjekt. I stället lanserar Hardt och Negri begreppet "mängden" (*the multitude*). Mängden består av alla arbetande och lekande människor, mängden är råmaterialet av handling och vilja bakom samhällsordningen. Den minsta gemensamma handlingsformen för mängden är aktiviteterna i det egna vardagliga livet. Som bokens inledande ord antyder – "every tool is a weapon if you hold it right" – finns det inte något tillstånd, någon plats eller någon handling genom vilken man inte kan utöva motstånd. Det är genom att säga nej, genom att finna andra former än de konventionella livsformerna, som motståndet mot Imperiet formeras. Den politiska konsumtionens olika uttryck är en given del av denna levda form av politik.

Imperiet har blivit en inspirationskälla för den globala rättviserörelsen. Begreppen "mängd" och "Imperium" används av många inom den som beskrivningar av dagens samhälle och den egna rörelsen. Att denna beskrivning av världen passar den globala rättviserörelsen är kanske inte att undra på. Dels ges rörelsen en framträdande roll, dels ger den akademisk legitimitet åt (den ofta förföriska) känslan av

att man arbetar mot en kraft som finns där, även om den kan vara svårgripbar.

Men det finns också något mer i denna beskrivning som kan förklara dess genomsnitt: bilden av den myllrande mängden som genom sitt arbete och sitt liv är motståndets agenter passar den individualiserade uppfattning som karakteriserar mycket av det politiska engagemanget i dag, oavsett om det tar sig uttryck i demonstrationer, sabotage eller i politisk konsumtion. Det är viljan och handlingen som är i centrum, inte organisationen av densamma. Att själv ställa sig i vägen för politiker på väg till ett toppmöte, att visa sin bara stjärta för USA:s president eller att helt enkelt demonstrera och låta alla schatteringar av rörelser kritiska mot nyliberalisering (utom de fascistiska) ta plats i dessa demonstrationer, är uttryck för denna individualiserade handlingsform.

Samma tankefigurer återkommer även bland dem som visserligen inte demonstrerat vid EU:s toppmöten, men som väljer att handla Kravmärkt mjölk, bojkottar franska viner eller har valt etiska pensionsfonder. Grundtanken är densamma: ska jag påverka, gör jag det själv.

I VARDAGLIGT TAL står individualisering ofta för en atomisering eller en framväxande egoism. Som begreppet används inom samhällsvetenskap behöver det dock inte förstås så ensidigt. Snarare står det för tendensen att den viktigaste aktören i samhället, på gott och ont, allt mer har kommit att bli de enskilda individerna på bekostnad av kollektiven. För politikens del kan det till exempel handla om en minskad vilja att låta sig representeras och att låta kollektiv agera å individens vägnar.

Den tyske sociologen Ulrich Beck, känd bland annat för boken *Risksamhället*, har rönt stor uppmärksamhet för sitt arbete med frågor kring samhälle och politik. I sin analys av de moderna samhällenas utveckling under de senaste decennierna utgår han från upplysningstidens krav på kunskap som rationalitet för handlingar, i stället för till exempel tradition eller religiösa föreställningar. I det moderna samhälle som växte fram under 1700- och 1800-talet fanns det ett flertal objekt för denna kunskapsiver. Analfabetism, vidskepelse och religiositet skulle motas bort som människornas ledsagare. I stället skulle individen själv, genom kunskap och objektiva studier, komma fram till vad som var viktigt, hur det egna livet likaväl som samhället i stort skulle formas.

Med tiden har dessa förutsättningar ändrats. Människor kan i dag läsa och skriva och vi ledsagas i betydligt lägre grad av vidskepelse och religiösa föreställningar. Men sökandet efter kunskap har inte mattats. I praktiken innebär det att vi fortsätter att kritiskt granska det som tidigare tagits för givet, men nu börjar vi ifrågasätta även det som vuxit fram i det moderna samhället. Vi ifrågasätter till exempel institutioner som kärnfamiljen, vetenskapen och den parlamentariska politiken.

Denna utveckling innebär en utarm-

ning av kollektiva gruppers betydelse som självklara källor för kunskap. Vi blir (med Marx ord) friställda i den meningen att det i högre grad än tidigare är upp till individen att finna det som hon uppfattar som det sanna, det kan inte längre tas över från någon högre makt. Föreställningarna finns kvar, men de kan inte tas för givna. Det är till exempel i allt högre grad en inre förhandlingsfråga om vi vill vara religiösa eller hur vi vill vara som kvinnor, män, föräldrar och medborgare.

Att människor på detta sätt friställer sig själva från traditioner och kulturella föreställningar är i sig inget nytt. Även bönderna under medeltidens slut och industrialiseringens början friställde sig från feodalism och traditioner. Skillnaden är att då fångades individerna upp av den nyligen utlösta klassdynamiken. Under vår epok har den typen av sammanhållande faktorer mindre effekt, även om klasskillnaderna i hög grad består. Ansvaret faller i stället på den enskilda människan att utarbeta den bas utifrån vilken hon vill verka. Vi står på så sätt inför den inte helt enkla uppgiften att omförhandla våra samhällens grunder, utan att ha en egentlig ny grund att stå på. Det enda som återstår är det egna subjektet, individen, som utgångspunkt för denna förhandling.

Friställningen i kombination med det fortsatt starka intresset för att ifrågasätta, att inte ta auktoriteter eller traditionella sanningar för givna, har konkreta effekter för det politiska engagemanget. För att använda Ulrich Becks ord: det rör sig om en process av "självpolitiser" och upprättandet av en "subpolitik", en sorts direkt politiskt handlande som tar form bortanför de parlamentariska politiska institutionerna. För denna typ av politiskt handlande är vetenskap eller privatlivet lika mycket en möjlig politisk fråga som ekonomi. Det är ur detta perspektiv vi kan förstå såväl en ökad misstro och minskat partipolitiskt intresse som ett ökat deltagande i bojkottar och annan politiskt grundad konsumtion.

EN DEL AV ORSAKEN till självpolitiseringen och konstituerandet av subpolitiken står att finna i det faktum att partier och större organisationer i minskande utsträckning behöver enskilda medlemmar. Som sociologerna Göran Ahrne och Apostolis Papakostas nyligen visat i en artikel är det tydligt att partierna på många sätt klarar sig bra utan en stor medlemskår. Till de flesta av sina uppgifter kan de klara sig med att anställa någon. Det är en rationalisering av de politiska organisationerna, som innebär att man lägger mindre och mindre vikt vid vad medlemmarna kan bidra med (förutom legitimitet utåt), vilket kan ha haft betydelse för medborgarnas ökande intresse för andra politiska arenor än den partipolitiska.

Utöver denna rationalisering spelar också en förändrad förståelse av vad politik är en viktig roll för framväxten av subpolitiken. Beck beskriver det som att förståelsen av förhållandet mellan social förändring och politik i det moderna samhället bottnade i en uppfattning om att politik och näringsliv tillhörde två skilda

sfärer. Det fanns en politisk-ekonomisk sfär och en teknisk-ekonomisk. Uppdelningen byggde på tanken att ekonomisk och teknisk utveckling följer objektivt givna förutsättningar som inte kan påverkas politiskt.

Så länge ekonomisk utveckling kunde genereras, uppenbara orättvisor utjämnas och välfärdsstaten byggas, ifrågasattes heller inte denna uppdelning. Den ekonomiska utvecklingen gjorde det bättre för alla, och en demokratisk kontroll krävdes generellt sett inte. Inte ens arbetarrörelsens krav på kollektivt ägande och demokratisk insyn kunde i grunden bryta denna föreställning. Dessutom sågs konsekvenser av aktiviteter inom dessa områden, om de över huvud taget uppfattades, främst som sidoeffekter av vetenskapligt och tekniskt grundade beslut. Trots att de kunde framstå som problematiska var de därför trots allt i grunden nödvändiga och därför godtagbara. Rent konkret innebar detta tänkande att endast vissa av de beslut som strukturerar samhället och skapar förändring underkastades offentlig, parlamentarisk kontroll. I övrigt rådde i hög grad frihet, det vill säga begränsad politisk insyn, för näringsliv och vetenskap.

Denna ordning är inte längre lika självklar. Välfärdsstatens begränsningar har blivit tydliga, samtidigt som det parlamentariska politiska systemet kommit att förlora i kraft gentemot det tekno-ekonomiska systemet. Den globaliserade ekonomin driver denna utveckling än längre. Den upplevda balansen mellan ekonomi å ena sidan och stat och demokrati å andra sidan bryts upp när det parlamentariska systemet avhänder sig makten med hänvisning till marknadens krav.

Dessa förändringar innebär sammantaget att det parlamentariska politiska systemet och det tekno-ekonomiska systemet visserligen fortfarande är intakta. I viss mån är också bilden av arbetsuppdelningen dem emellan levande. Men uppdelningen börjar ifrågasättas, för det första därför att människor upptäcker att även det tekno-ekonomiska systemet påverkar och skapar förändring, trots att denna inte debatteras inom det parlamentariska politiska systemet. Miljörisiker som ozonlagrets förtunning, försurning och växthuseffekten gör det till exempel tydligt att makt över förändring och utveckling inte kontrolleras av de parlamentariskt tillsatta politikerna. Det blir tydligt att det finns en "subpolitisk" sfär mellan de två traditionella systemen där social förändring också sker, i vilken det också är möjligt att handla politiskt. Det i ett svenskt sammanhang kanske allra vanligaste exemplet på handlingar inom denna sfär är den politiska konsumtionen.

För det andra har också tanken om att samhällsutvecklingen varken skapas eller garanteras av den parlamentariska politiken inneburit en starkare koppling mellan den enskilda människan och det omkringsiggande samhället i vilket hon verkar. Det etableras en länk mellan mänskliga handlingar och industrisamhällets konsekvenser. Mitt liv och mina

**Det är
viljan och
handlingen
som är i
centrum, inte
organisationen
av densamma.**

handlingar är en del av det samhälle jag lever i. Det jag gör har också konsekvenser för andra och jag kan principiellt inte undandra mig detta ansvar. Det räcker inte med att rösta för att ta politiskt ansvar. Ansvaret sträcker sig bortom den representativa demokratin och de aktiviteter som är knutna till den. Politik kommer på det här sättet närmare människors egna, vardagliga liv. Effekten är dubbelbottnad. Å ena sidan blir det tydligt att människor skapar risker. De skapas inte av någon högre onåbar kraft. Det är därför möjligt att utkräva ansvar för detta handlande.

I förlängningen öppnar detta politiska möjligheter för den enskilda människan att agera. I statistiken kan vi se hur detta tar sig uttryck i ett minskat intresse för ett passivt partimedlemskap, men ett ökat intresse för aktiviteter där individen agerar utan ombud (som politisk konsumtion, veganism, demonstrationsdeltagande, kontakt med politiker och tjänstemän och så vidare). Å andra sidan är det svårt att urskilja ansvariga aktörer att rikta sina krav mot, eftersom samverkan är stark mellan ekonomiska, politiska och sociala system. Detta kan i sin tur ligga till grund för en känsla av maktlöshet, där människor uppfattar att det trots allt inte går att påverka sakernas tillstånd politiskt.

För det tredje börjar det parlamentariska politiska systemet förlora i styrkraft när medborgarna deltar i utomparlamentariska aktiviteter och organisationerna inom det tekno-ekonomiska systemet i allt mindre utsträckning går att reglera med nationell lag. Kvar finns en delvis illusorisk bild av ett demokratiskt system som leder landets utveckling på basis av medborgarnas vilja. I realiteten är denna makt urholkad. Politikerna lämnas att administrera en utveckling, som de varken planerat eller kan strukturera, men som de ändå måste legitimera om de inte helt vill lämna ifrån sig makten.

APPLICERAT PÅ SVENSKA förhållanden innebär individualiseringen av det politiska alltså en utveckling i vilken såväl den parlamentariska politikens innehåll, dess former och de betalda politikerna blir ifrågasatta, samtidigt som medborgarna ställer större krav på att själva få vara med och besluta, om än inte genom partipolitik. Exempel på detta kan finnas i vardagliga politiska handlingar som källsortering och politisk konsumtion samt framväxten av brukarråd, pensionärsråd, handikappråd, ungdomsråd och andra lokalpolitiska deltagarformer. Politik blir på så sätt viktigare än vad det har varit tidigare, det berör fler områden och fler människor vill vara delaktiga inom områden, som tidigare lämnats över till politiker och tjänstemän. Paradoxalt nog försvagar detta den parlamentariska politiken som styrmedel. Politikerna i parlamentariska församlingar får mindre makt när politiken förs ner och in i människors vardagsliv.

Ett möjligt sätt att beskriva denna utveckling är att tala om en politisering av vardagen. Under den senare delen av 1900-talet och början av 2000-talet har fler områden av våra vardagsliv blivit poli-



Politik i butiken.
Rättvisemärkt kaffe ger oss en möjlighet att rösta vid kassan.

Foto: Ulf Palm/
Scanpix

tiserade, i den meningen att vi har kollektivt ansvar för dem. Till exempel är produktionen av mat ett sådant kollektivt ansvar, där konsumenten ingår som en viktig aktör som påtryckare i fråga om hur och vilken mat som ska produceras. Att ge sig och sin familj mat är inte längre enbart ett privat ansvar. Det är också viktigt att denna mat är socialt och ekologiskt acceptabel. Samma sak gäller för saker som möbler, kläder och transportmedel. Det har blivit svårare att på ett moraliskt plan ställa sig utanför och hävda att man inte har ansvar. Det kan finnas många argument för att i praktiken inte ta det ansvaret, men det moraliska ansvaret kvarstår. Våra uppfattningar om det som är kollektivt, det vi alla har ansvar för, har på så sätt utvidgats till att omfatta större delar av vår vardag.

En baksida av denna utveckling är svårigheten att finna politiska handlingsalternativ som övertygar. För det första kan det vara svårt att finna något som passar den individualiserade uppfattningen att ska något göras ska jag göra det själv, utan ombud. För det andra gör upplevelsen av att det är svårt att finna påverkansformer som har en mer direkt effekt det svårt att ta sitt politiska ansvar. Även om man har uppfattningen att "vad man än gör har det konsekvenser för andra", finns en frustration över att inte kunna komma närmare de politiska orsakerna. De politiska handlingarna blir i alltför hög grad symboliska handlingar, som inte nödvändigtvis har någon effekt. Att gå med i ett politiskt parti är sett ur detta perspektiv till exempel inte så intressant, eftersom det i mångas ögon förutsätter ett mycket tidskrävande engagemang för att ha effekt. Och att bara vara stödmedlem duger inte, därför att man då inte gör något själv (förutom att betala medlemsavgiften).

Problemet drabbar inte bara de gamla

rörelserna. Även inom rörelser av nyare datum, till exempel den globala rättviserörelsen och inom miljörörelsen, kan det tyckas att det inte finns så många saker att göra. Så länge det inte finns ett toppmöte att demonstrera emot handlar det mest om att sprida information och höja kunskapsnivån. Få skulle säga att detta inte är viktiga aktiviteter, men de är svåra att attrahera nya medlemmar med. Det uppstår på så sätt ett tillstånd i vilket människor å ena sidan anser att de bör handla, men å andra sidan på ett praktiskt plan inte finner möjligheter att handla som uttrycker denna uppfattning.

Den politiska konsumtionen kan fungera som en väg ut ur den delvis svåra situation, som det individualiserade politiska tänkandet innebär. Man kan ta det ansvar man menar att man har, på ett sätt som inte kräver att man ska ta tjänstledigt från jobbet. Handlingen kan också kännas mindre symbolisk än att exempelvis bara vara stödmedlem i ett politiskt parti eller en annan organisation. Ytterligare en person som inte köper varor från Nestlé eller som väljer Kravmärkt mjölk innebär en faktisk, om än ringa förlust för företaget, och samtidigt en vinst för miljön och för någon ko. Handlingen innebär något. Den inger också hopp om förändring. Dessutom kan den politiska konsumtionen vara ett sätt att göra något även för den som kanske inte litar på politiker eller som upplever att politiken är till för och gjord av andra. Den politiska konsumtionen kan då fungera som ett fritt politiskt rum, inom vilket man kan agera.

HELT PROBLEMFRI ÄR inte den politiska konsumtionen som metod. Eftersom den individualiserade föreställningen om relationen mellan det privata och politiska är förhållandevis stark kan det emellertid vara svårt att se vari problemen består. Ett talande exempel på styrkan i

denna föreställning är det faktum att få av oss medvetet skulle satsa pengar exempelvis i vapenindustrin. Den som inte trodde på den enskilda handlingens betydelse skulle med lätthet kunna köpa aktier i Bofors, även om hon eller han tyckte att det företagets handel är förkastlig. Den personen skulle kanske i stället välja att enbart jobba via det parlamentariska systemet för att ändra på förhållandena för vapenindustrin. Men de allra flesta av oss vill inte köpa aktier i vapenindustrin, eftersom vi tror att det betyder något att vi avstår. Vi vill föregå med gott exempel eller vi vill helt enkelt inte stödja den näringen.

Möjligen på grund av att denna föreställning är så pass stark har de flesta av oss svårt att se att det skulle kunna vara negativt att uppfattningen av de egna handlingarnas betydelse och den därpå följande kollektiviseringen av våra vardagsliv växer. Vad skulle hända om människor började köpa aktier i vapenindustrin och i stället enbart förlitade sig på att det parlamentariska systemet ska lösa det moraliska dilemmat? Det låter befängt. Det är befängt. Det är förstås bättre att folk också lever ansvarsfullt, inte bara röstar vart fjärde år.

Samtidigt måste man ställa sig frågan om inte denna utveckling gör att vi blandar bort korten. Om utvecklingen är sådan som den varit under några decennier, att vi mindre och mindre agerar i organiserade former, och mer och mer är aktiva i en form av vardaglig privatpolitik, förlorar vi då inte sammantaget i politisk kraft? Missar vi inte mycket av den kraft som den kollektivt organiserade politiska handlingen bär på? Som jag ser det finns ingen nödvändig relation mellan att politiken delvis flyttar ut från parlamenten och att makt förs över till de utomparlamentariska strukturerna. Liksom jämställdhet kan vara svårt att uppnå enbart genom partipolitik lämpar sig den politiska konsumtionen för vissa politikområden, men inte för andra. Frågor om exempelvis bostäder, skatter och socialförsäkringar är svåra att komma åt via den politiska konsumtionen. En utveckling som går mot en ökning av denna typ av politiskt handlande, med ett samtidigt minskat handlande inom ramen för organisationer, innebär att de frågor vilka de organiserade kollektiven driver bäst kan komma i politisk skugga. Likaså kan de grupper, vilka representerades och var aktiva inom dessa organiserade kollektiv, förlora i makt. Så länge man inte arbetar fram en ny kollektiv handlingsform inom vilken människor med lite makt kan vara aktiva, kommer deras makt att minska.

Ett annat problem med politisk konsumtion, som mest rör bojkotter, är att dessa ofta sker utan en något mer genomförd organisation. Till exempel undviker många att handla varor från Israel, i syfte att inte stödja Israels politik. Men för att en sådan bojkott ska ha effekt måste den samordnas mer än via ett antal organisationers hemsidor, som visar vad man inte ska köpa. Som författarna Margret Keck och Kathryn Sikkink skriver i sin bok från 1998 om aktivister bortom gränser, måste

**Den
bestående och
djupgående
förändringen
kommer först
när den
organiseras
kollektivt.**

ett antal förutsättningar finnas för att en bojkott ska lyckas. Bland annat tar de upp att de nätverk inom vilka aktiviteterna sker måste kunna påverka staters agerande. Denna påverkan sker inte främst genom bojkotten, utan genom organisationernas lobbying och information om problematiken, vilken i sin tur kan få stater att ställa upp på bojkotten. Bojkotten mot Sydafrika skulle inte ha haft den effekt den till slut hade, om den inte samordnats mellan stater. Man byggde en gemensam front. Så länge en motsvarande organisation av bojkotten mot Israel inte finns, kommer de enskilda människor som inte köper Jaffa-apelsiner troligtvis inte att påverka Israels politik i nämnvärd utsträckning (även om det innebär en faktisk, men ringa, inkomstförlust för odlarna).

Det är först när Sverige som land, helst tillsammans med andra länder, tar ställning och säger att vi ska inte importera varor från Israel, som något verkligen händer. I stället för att inte köpa Jaffamärkta apelsiner vore det därför kanske mer effektivt om människor gick med och stödde de organisationer som på olika sätt jobbar för en samordnad bojkott. Man skulle till och med kunna hävda att det är tämligen poänglöst att inte köpa Jaffa-apelsiner. Bättre i så fall att tillsammans med andra kräva av svenska politiker att man samordnar en bojkott från Sveriges eller EU:s sida.

Ett andra problem är att även en välorganiserad bojkott kan vara mindre effektiv än vad man först tror. Exempelvis bojkottades företaget Nestlé under 1970- och 80-talet som den största producenten av bröstmjölk ersättning med försäljning till fattiga kvinnor i länder som Togo, Burkina Faso och Etiopien. Bojkotten hade effekt på så sätt att man fick företaget att sluta upp att marknadsföra sina varor direkt till mödrarna. Under några år på 1980-talet stoppades därför bojkotten. Några år senare togs den dock upp igen, eftersom Nestlé på andra sätt fortsatt sin marknadsföring. De förändringar företaget gjort var i hög grad skenmanövrer, genomförda i syfte att stoppa bojkotten och den negativa publiciteten. Men ingen egentlig förändring hade skett i frågan om företagets illegitima försäljning av bröstmjölk ersättning.

På samma sätt visar senare års bojkott mot Nike att ett företag under press kan genomföra vissa ändringar. Ska man tro organisationer som AFL-CIO (amerikanska LO), Amnesty International, Friends of the Earth International med flera, skrapar dessa förändringar emellertid enbart vid ytan. Exempelvis hävdar dessa organisationer att den etiska uppförandekod Nike själva satt upp inte på långa vägar efterlevs. Bland annat påpekar organisationerna att Nike visserligen säger sig acceptera att arbetarna organiserar sig fackligt på de fabriker företaget kontrakterat. I praktiken har denna acceptans ringa betydelse, då företaget lagt stora delar av sin produktion i länder vilka inte tillåter facklig organisering (som Indonesien och Kina).

Som exemplet indikerar är det svårt att

tänka sig att företagen i grunden ändrar sitt handlande. Det moraliskt acceptabla är mer kostsamt och det finns en uppenbar risk för att de företag som kritiserar gör ändringar, vilka på ytan ser ut som att de respekterar grundläggande värden, men i verkligheten mest är en justering av bilden utåt.

DET ÄR AV GODO att vi alla försöker ta ansvar för våra handlingar. Förändring kräver det stora flertalets delaktighet. För många människor inger den politiska konsumtionen hopp om förändring. Det är ett politiskt redskap att ta till, även när det känns som att det kan vara svårt att påverka. Ingen kan heller säga emot det faktum att bojkotter och politisk konsumtion överlag kan ha positiva konsekvenser. Man kan påskynda förändringar genom att legitimera (eller ifrågasätta) vissa fenomen, så som skedde med de klorblekta kaffefiltren, vilka snart togs ur produktion när väl konsumenterna kommit på att de kunde välja de oblekta.

Men en utveckling som går mot att dessa typer av politiskt handlande alltmer ersätter den politiskt organiserade kampen är problematisk. För det första därför att individuella politiska handlingar har mindre tyngd, de är inte lika kraftfulla som att agera inom eller via ett politiskt parti eller andra organisationer. De tenderar att vara mer utspridda och tillfälliga och ger på så sätt inte ett lika konstant tryck, som de mer kollektivt samordnade handlingarna. Den bestående och djupgående förändringen kommer först när den organiseras kollektivt. I fråga om spridning och tillgång av makt och påverkan kan politisk konsumtion och andra subpolitiska handlingar därför bara komplettera det organiserade kollektiva handlandet, men inte ersätta det.

För det andra kan det vara så att individualiseringen av det politiska är problematisk i så måtto att den har en tämligen begränsad effekt på de områden man vill påverka, men en desto större effekt på våra samveten. Vi blir politiskt stressade. Vi gör aldrig nog för att ta det ansvar vi på ett åtminstone principiellt plan anser oss ha. De flesta inser nog att vi aldrig kan göra nog, att man måste dra en gräns, men många stressas ändå av känslan att man borde göra mer. Alltid finns det någon vara vi kunde ha undvikit att köpa, men som vi ändå lockades att lägga i korgen. ■

Litteratur:

- Michael Hardt & Antonio Negri, *Imperiet*, övers. Henrik Gundenäs m. fl., Stockholm: Vertigo, 2003.
- Ulrich Beck, *Risksamhället – på väg mot en annan modernitet*, övers. Svenja Hums, Göteborg: Daidalos, 2002.
- Göran Ahrne & Apostolis Papakostas, "Behövs medlemmarna?", *Sociologisk forskning*, nr 3, 2003.
- Margaret E. Keck & Kathryn Sikkink, *Activists beyond Borders: advocacy networks in international politics*, Ithaca, N.Y.: Cornell University Press 1998.

Avlatshandel utmärker dagens politiska konsumtion

REPORTAGE/ Företagens reaktion. Att uttrycka sina preferenser i affären är högst legitimt, men den ideologi och världsbild som dagens aktiva politiska konsumenter bär på är problematisk. Dessutom förstärker mediasamhället deras krav och få företag förmår att gå emot trender och konsensusuppfattningar.

FRÅN AXESS LOKALER på Skeppsbron i Stockholm har vi en fantastisk utsikt över Strömmen och delar av Söder. Det är lätt att bli distraherad. Båtar från hela världen lägger till vid kajen, turister väller ut och fyller Gamla stans gränder med sitt sorl, krigsfartyg med stealth-egenskaper ligger där plötsligt en morgon som gigantiska kubistiska installationer. Vi har kunnat se Stenbecksgården växa fram, gren för gren, tills lyktorna en kväll i slutet av november tändes i hela sin kulörta prakt.

Men tidigare i höstas såg vi något av speciellt intresse. Den 1 september hängde Greenpeace upp en 96 kvadratmeter stor banderoll på Katarinahissen med texten: "Coop ljuger om genmaten". Den massmediala dramaturgin var perfekt och de flesta tidningar publicerade fotografier av banderollen. Dima Litvinov, som var ansvarig för aktionen, säger när vi träffar honom ett par månader senare, att hans mål är att förändra "atmosfären i samhället", så att man kan få till stånd en politisk förändring, det vill säga lagstiftning. Den primära målgruppen är regeringskansliet, inte hushållen, och reaktionerna från kunderna har enligt Åke Natt och Dag, miljöchef på Coop Sverige, också varit få.

Valet av detta kooperativa företag som angreppsmål tydliggör den politiska konsumtionens villkor och möjliga strategier. Coop gör anspråk på att ha norra Europas bästa ekologiska urval och känner sig orättvist angripen. Ur Greenpeaces perspektiv är det emellertid särskilt angeläget att kritisera Coop, eftersom kooperationens satsningar bidrar till att invägga konsumenter och myndigheter i falsk säkerhet och få dem att tro att det inte behövs lagstiftning, eftersom konsumenter och företag löser problemet själva.

Men givetvis har det också stor betydelse att Coop har ett känt varumärke. Utanför vårt fönster utspelade sig en varumärkenas



Av
Kay
Glans
Chefredaktör
för Axess



Av
Sofia
Nerbrand
Redaktör
på Axess

kamp på den massmediala arenan: Coop mötte Greenpeace i en trovärdighetsduell. Det finns säkert andra livsmedelsföretag som det vore mer relevant att kritisera i miljöhänseende, men det skulle inte väcka samma uppmärksamhet. Få företagsledare attraherar massmediernas intresse så mycket som när man kan påvisa motsägelser mellan vad aktörer säger och vad de faktiskt gör.

DENNA KONKRETA aktion ger en bra ingång till flera av de centrala frågor som den politiska konsumtionen väcker. I vilken utsträckning formas den av våra val som individer? Hur mycket av den präglas av en kamp mellan aktivistorganisationer och företag som fruktar negativ publicitet eller vill skapa goodwill? Som konsument riskerar man kanske att bli ett slags röstboskap framför köttdisken. Är den politiska konsumtionen ett alternativ till reglering eller kommer de opinioner som skapas att resultera i lagstiftning? Vilka krav är det som ställs och på vilka världsbilder grundas de? Sist men inte minst: hur ser man på denna rörelse inom företagen?

Den politiska konsumtionen har hittills huvudsakligen varit ett vänsterprojekt. Att intresset för den har ökat hänger naturligtvis samman med utopiernas fall. Om man inte kan avskaffa det kapitalistiska systemet, måste man finna sätt att bekämpa det med dess egna medel.

Men att förkasta det utan alternativ är som att måla en dörr på väggen och försöka stiga ut genom den.

För anhängare av en marknads ekonomi är det intressant att fundera över vilka spelregler politisk konsumtion och lagstiftning skapar för marknaden i ett samhälle, i vilket medieburna trender spelar en stor roll. För oss har arbetet inför att skriva detta reportage varit en resa i det inre och yttre för att utforska hur vi som liberaler ställer oss till den politiska konsumtionen. Man kan mycket väl hävda att detta sätt att ta politisk ställning är högst förenligt med en bejakelse av marknadsekonomin och att ett frivilligt samspel mellan välinformerade konsumenter och företag är ett bra alternativ till regleringar.

Jag tycker att konsumentmakt är oerhört viktigt för en marknads ekonomi, säger chefekonomen Stefan Fölster på Svenskt Näringsliv. Konsumentmakten är ändå ett slags marknads mekanism. Man lär sig att om man köper ett plagg på H&M så är det ett paket, i vilket ingår hur och under vilka förhållanden plagget är sytt.

Det är en bättre väg att gå än den som varit vanligast i Sverige, nämligen att kräva lagstiftning. Delar av aktiviströrelsen har en mycket negativ inställning till företag överhuvudtaget och mycket upptrissade krav. För trettio år sedan hade detta utmynnat i krav på att staten måste reglera. Men om vi tar hand om det här själva som konsumenter, måste aktivisterna övertyga en mycket större del av befolkningen och den köper inte de mer extrema kraven. Detta ger en modererande effekt.

Ser man det ur företagets synvinkel hävdar en del att om vi tar på oss extra pålagor så blir det lägre vinst. Då kan vi investera mindre, vilket ger färre jobb. Det stämmer ibland, men inte alltid. Det finns en rad situationer i vilka företag själva kan dra nytta av ett socialt ansvar.

För det första blir många anställda mer engagerade och lättare att rekrytera, om man har en affärsidé som sträcker sig längre än till vinst och en viss produkt. För det andra får företag som visar socialt ansvar många pluspoäng på marknaden, bland andra företag och i samhället, och det gynnar affärerna. Om jag vore företagsledare skulle jag vara mycket noga med att formulera ett tydligt socialt ansvar, men samtidigt se till att det inte innebär orimliga kostnader.

Fölsters synsätt verkar tämligen representativt för personer inom näringslivet; det finns få explicita kritiker av tanken om företagets samhällsansvar. I policydokument i dag skrivs att man vid sidan av sin kärnverksamhet skall sträva efter annat än vinst. Företag som Shell och McDonald's förklarar att de skall arbeta för ett "hållbart samhälle" och ta sitt "corporate social responsibility", CSR. Ica formulerar sina främsta mål som "lönsamhet och god etik", Coop mäter sina framgångar i ett antal "nyttigheter".

Det finns dock kritiker, som den tidigare chefekonomen vid OECD David Henderson, som menar att krav av detta slag kan leda till att marknadsekonomin kärna, drivkraften att göra vinst på sin verksamhet, kommer i skymundan. Ställer man andra krav på företagen riskerar vi alla att bli fattigare på sikt.¹

ATT DET FINNS anledning för företag att ta den politiska konsumtionen på allvar framgår av det kända exemplet med Brent Spar. Efter Greenpeace-aktionen 1995 mot Shells planer på att sänka den uttjänta lageroljeplattformen i Nordsjön utsattes företaget för ett hårt opinionstryck och tappade marknadsandelar i bland annat Tyskland. När det kom tidningsartiklar nästan dagligen satte det också en stor press på de anställda:

Det var den svåraste tiden för Shell någonsin på de här breddgraderna, minns Per-Olof Lindh, miljö- och säkerhetschef på Svenska Shell. Shellsnäckan användes av Greenpeace som ett vapen för att väcka uppmärksamhet. Vi försvårade vårt beslut länge, eftersom det var det bästa för miljön, men läget gjorde att det ändå blev oundvikligt att riva upp det. Shells misstag var att vi var för ståndaktiga.

Det var ett kommunikativt misslyckande att tjurskalligt hålla

fast vid vår ståndpunkt, tillägger Martin von Arronet, External Affairs Advisor.

– Slutsatsen som drogs i företaget var att ett korrekt beslut fattat på rationella grunder ändå kan vara fel, fortsätter Per-Olof Lindh. Insikten om att vad folk tycker och tänker har stor betydelse resulterade i en genomgripande förändring av hela organisationen och företagskulturen. Det tidigare teknokratiska Shell har lärt sig att beakta "mänskliga" aspekter och har nu regelbundna kontakter för samråd med många organisationer.

Den slutliga lösningen, att Brent Spar blev ett fundament i en kaj i Norge, var sannolikt inte bättre i miljöhänseende än den ursprungliga planen. En vetenskaplig rapport från Natural Environment Research Council förklarade 1998 att båda alternativen var acceptabla och att det senare alternativets fördelar framför det ursprungliga inte är tydliga. Greenpeace fick också ta tillbaka sina påståenden, sedan de befunnits felaktiga, och bad till slut Shell om ursäkt – men detta gavs betydligt mindre utrymme i medierna.

Detta förlopp framhäver en viktig aspekt av politisk konsumtion. Den tar ofta form i symbios med medierna och påverkas av den tilltagande drevjournalistiken. Vilka möjligheter har företag att polemiserar mot en uppsvallande opinion? Företag är i sin kommersiella verksamhet beroende av sin image och måste kanske i betydande utsträckning föga sig efter rådande opinioner. Maximen att kunden alltid har rätt sätter också sin prägel på diskussioner av detta slag.

– Debatter ger kundreaktioner i butikerna och då måste vi agera, säger Lisbeth Kohls, ansvarig för CSR på Ica. Vår erfarenhet är att det i vissa frågor inte är värt att ta en strid med de lokala opinionsbildarna och hävda att vi har rätt i sak. Det är lättare att plocka bort eller inte ta in en omstridd produkt.

VARIFRÅN FÅR VI som enskilda konsumenterna våra uppfattningar om vilka produkter som överensstämmer med våra värderingar? Från medier och expertis förstås, och från märkningar som Krav, Ånglamark och Rättvisemärkt. Även olika organisationer är centrala opinionsbildare, men vad vet vi egentligen om deras tillförlitlighet och agendor? Vi återvänder till exemplet med Coop och Greenpeace. Åke Natt och Dag hävdar att Greenpeace gjort en felläsning av Coops policyförklaring och att de inte alls ljugar; det är en aspekt som de inte tagit upp i sin policy. Att Coop ljugar om genmaten är en suggestiv anklagelse som kan väcka stora farhågor, men närmare bestämt handlar det om något som



Perfekt scenografi. Aktivister använder ett profilerat varumärke som fond i sin uppsättning.

Foto: Björn Lindahl/Aftonbladet Bild

inte direkt berör kundens hälsa. Coop säljer inte mat som är genmodifierad, men kött från grisar som är uppfödda på genmodifierad soja. (De flesta tidningsartiklarna tydliggjorde detta, men rubriker och ingresser var mer alarmistiska.) Varken Coop eller Greenpeace anser att det är hälsofarligt att äta sådant kött. Men Dima Litvinov påstår att sojan är farlig för miljön eftersom den biologiska mångfalden minskar där den odlas. Han förnekar inte att Greenpeace är tendentiösa i sitt urval av fakta:

– I den information jag ställer samman och delar ut väljer jag naturligtvis ut de saker som stödjer den poäng jag vill göra och utelämnar andra. Företag och regeringar gör på samma sätt. När folk bedömer trovärdigheten måste de ta hänsyn till vår motivation. Företagets jobb är att tjäna pengar, vårt är att rädda miljön. Sedan kan de fråga sig: vad skulle kunna motivera företag att ljuga och vad skulle kunna motivera Greenpeace att ljuga?

Det är sannolikt att företagens trovärdighet ofta ter sig låg i relation till aktivistorganisationer som uppfattas som idealistiska. Men även idealism kan som bekant resultera i elände. Så vem granskar granskarna? Med tanke på hur pass inflytelserika aktivistorganisationer är, finns det anmärkningsvärt få studier av dem. Den australiensiska regeringen har tagit initiativet till en kritisk granskning och tillsammans med tankesmedjan The American Enterprise Institute lanserat hemsidan www.NGOWatch.org, som granskar dessa icke-statliga organi-

sationer, NGO, och deras relationer till företag och regeringar.

I Sverige är Fredrik Erixon, chefekonom på Timbro, en av dem som har studerat samspelet mellan aktivister och företag.

– Idén om den politiska konsumtionen föddes bland aktivisterna efter att de i tjugo år hade vänt sig till regeringar utan att det givit stora resultat. Så började man arbeta mot företagen och upptäckte att de var otroligt lättåtkomliga. De var framför allt rädda för att hamna på löpsedlar med skandalartade rubriker och trodde att om de skrev på olika samarbetsavtal så skulle saken vara utagerad. Men organisationerna resonerade på motsatt vis: här finns någon som lyssnar och gör saker, då skruvar vi upp trycket. Sedan upptäcker inte minst medierna att vad de sagt skiljer sig från vad de gör och då blir de intressanta att hänga ut. Jämför man med de företag som från början sade nej till hela trenden, ser man att det är kolossalt få av dem som figurerar på löpsedlarna.

– Företagen trodde att de skulle skaffa sig en konkurrensfördel gentemot sina konkurrenter genom att ha en bättre profil. Efter ett tag upptäckte de att den inte gav stora intäkter. Etik och politisk konsumtion, såsom de formats i den offentliga debatten, ökar inte försäljningen så mycket, utan är framför allt kostnadsdrivande. När de tagit på sig kostnaderna vill de gärna att även konkurrenterna skall göra det och därför driver de på lagstiftningen.

– Vad de också snart blev varse är att så kallad *soft law*, olika typer av internationella överenskommelser,

kan få samma juridiska konsekvenser som *hard law* i det nationella rättssystemet.

Man kan se den dynamik Erixon beskriver som en variant på det som drabbade Coop. Den som visar sig lyhörd riskerar att bli utsatt för hårdare tryck. Tendensen under senare år har varit att man gått från mer jordnära krav, rörande miljön, till frågor om till exempel "global rättvisa", som är mer nebulösa och som lätt kan leda in i en kravspiral med svåröversäglbara konsekvenser.

VI TRÄFFAR EN representant för denna utveckling, Andreas Drufva från Föreningen för Rättvisemärkt. Den bildades i Holland vid mitten av 80-talet och kom till Sverige i slutet på 90-talet. Drivande var Svenska kyrkan tillsammans med en rad olika organisationer. I dag äger LO och Svenska kyrkan bolaget Rättvisemärkt, som säljer licenser. Genom sin sociala och etiska märkning garanterar de att kaffet är producerat i enlighet med internationellt fastställda kriterier för att garantera vad de anser vara ett "skäligt" pris för kaffet – det ligger alltid över världsmarknadspriset.

– Rättvisemärkt är en politisk rörelse som vill förändra den rådande världsordningen till de fattiga ländernas fördel och skapa en mer rättvis fördelning av resurser, säger Drufva. Men metoden är liberal. Går det inte att kommersialisera ett socialt ansvarstagande blir det mest prat. Förr var slagordet *trade-not-aid*, i dag är det *trade-and-aid*.

– En förklaring till att verksamheten har en vänsterstämpel kan

vara rent språklig. I Sverige har vi översatt *fair trade* med "rättvis handel" och vänstern tycks ha ett monopol på beräppligt rättvisa. En annan förklaring är att de som hördes mest i diskussionen om global rättvisa fram till för några år sedan var vänsteraktivister. En del vänsterretorik följer med, men det blir mindre så när fler aktörer ser att detta inte är ett vänsterprojekt. Det finns även en kritik från vänster, som går ut på att Rättvisemärkt delegerar ett för stort ansvar till individer. "Skall jag som individ när jag köper kaffe behöva tänka på om det är producerat med barnarbete? Är det inte statens eller den globala statens uppgift?"

Rättvisemärkt har knappt en procent av den totala kaffemarknaden i Sverige, men i Holland och England kan det röra sig om från 5–10 till 15 procent på produkter som bananer och kaffe. Rörelsens utvecklingsmöjlighet ligger, enligt Druvfa, i att de kan få med sig de stora aktörerna på marknaden. Löfbergs Lila, som är Sveriges andra största kaffeföretag, tillverkar till exempel Rättvisemärkt kaffe. Det val Rättvisemärkt står inför är om de skall försöka ta en större del av marknaden genom att sänka priserna (men då göra avkall på några av sina kriterier), eller om de skall fungera som en spjutspets, som genom höga krav drar hela marknaden med sig.

Men vad är global rättvisa? Vems perspektiv gäller? I många sammanhang betraktas pläderingar för universella normer som västlig kulturimperialism. I det här fallet skulle man kunna säga att den vite mannens börd packats ner i matkassen. Men för människor i ett fattigt land kan det vara bättre att ha en produktion som inte lever upp till våra normer än att inte ha någon alls.

– De mänskliga rättigheterna är universella, de gäller inte bara oss, utan är något som vi kan exportera. Däremot måste vi se till olika aktörers förmåga att skapa situationer som gör det möjligt att garantera de mänskliga rättigheterna.

– Det finns hos många en förenklad bild av hur världen ser ut, säger Druvfa. Man ser att det finns barnarbete på ett ställe och startar en bojkott. Men det löser ju inte problemet för barnet, familjen eller samhället. Vi gör det för att kunna sova gott om natten. Bara min skjorta inte är sydd av ett barn så är jag nöjd. Vi frågar i stället: Varför finns det barnarbete och vad kan vi på sikt göra för att undvika det? De globala företagens förhandlare är skickliga på att pressa priserna, eftersom producenterna vet att de kan gå någon annanstans eller flytta produktionen. Det finns ett samband mellan utnyttjandet av barnarbetskraft och de extremt pressade priserna på den globala marknaden i dag. Vårt svar är: Vi kan betala litet mer.

Hur kan man vara säker på att det verkligen är "rättvist" kaffe man dricker? Det är inte okomplicerat, medger Druvfa.

– Det är ganska ofta problem i produktionsledet. Vi skickar kontrollanter från Europa, men har också lokala konsulter. Men finner vi till exempel att det har varit barn i produktionen, är inte vår första åtgärd att sparka ut producenten. Vi är ju till för att stärka producentens position.

EN REGNIG LÖRDAG i slutet av november går vi till McDonald's nya satsning McCafé på Kungsgatan i Stockholm för att dricka deras Krav- och Rättvisemärkta kaffe och summera våra tankar kring politisk konsumtion. Kaffelatten och espresson smakar utmärkt och det är inte dyrare än annorstädes. Ute på stans gator är julhandeln redan i full gång.

Bryr folk i allmänhet sig om att anlägga politiska aspekter på julklapparna eller ser de väsentligen till pris och egenskaper hos produkter? Nja, det finns gott om röstskolkare också när det gäller politisk konsumtion. I enkätundersökningar uppger många att de vill handla ekologiskt, rättvist och grönt. Men när det kommer till kritan är plånbok och smak ofta viktigare än samvetet och/eller engagemanget. Coops försäljning av ekologiska livsmedel utgör bara 7–8 procent av den totala försäljningen. Som framgår av en internationellt jämförande studie är smakpreferenser utslagsgivande även för dem som är intresserade av politisk konsumtion – om kaffet inte är gott spelar det ingen roll hur rättvist det är.² En invändning mot rörelsens potential är att den förutsätter mobilisering av betydande konsumentgrupper under längre tid för att vara verksam. Å andra sidan kan mediasamhället amplifiera konsumentmakten så att effekten blir större än antalet deltagare låter förmoda.

Varför satsar då McDonald's på detta rättvisemärkta kaffe? Det går väl att misstänka att de vill förbättra sin image utan att det kostar alltför mycket. Militanta aktivister skulle döma ut detta som en variant av "gröntvätt". Genom att ha ett litet sortiment som är godkänt hoppas man kunna neutralisera kritiken mot övrig verksamhet. Sådan kritik kan ju riktas mot de flesta märkningar – att de till en relativt liten kostnad ger legitimitet, samtidigt som de positiva effekterna för miljö och samhälle kanske är små. Naturligtvis kan man se detta sortiment som en spjutspets, men risken finns att spetsen aldrig får ett skaft, att det konventionella sortimentet inte följer efter. Ibland karaktäriseras insatser som dessa som en avlatshandel, något som företag avkrävs för att de ägnar sig åt något så "syndigt" som att skapa vinst.

Men också som individer kan vi idka avlatshandel. Det är inte bara företag som gör kostnadskalkyler, det gör även jaget i sina förhandlingar med samvetet. Den politiska konsumtionen kan misstänkas för att ligga bara alltför rätt i vår tid med dess fokus på individualism och hedonism. Man förenar detta med ett politiskt engagemang som inte kräver arbetsinsatser och disciplin.

Det finns en utbredd dubbelmoral i synen på marknadsekonomin. Vi konsumerar gärna och mycket, men vill samtidigt ta avstånd från de mekanismer som skapar de begärliga produkterna. Materialistisk som tidsandan är anfäktas den av föreställningar om synd och skuld kring den egna livsstilen. Det finns en påtaglig risk för att den politiska konsumtionens vänsterretorik förstärker den redan negativa syn på företagandet, som finns inte minst i Sverige. För om organiserad politisk konsumtion skall vara ett intressant alternativ också för liberaler, måste den vara förenad med en insikt i marknadsekonomins villkor, så att kraven inte blir destruktiva.

Det krävs nämligen att företag är lönsamma för att de skall kunna ta hänsyn av dessa slag. Den grundläggande samhällsnytta som företag gör är att vara effektiva och konkurrenskraftiga i sin verksamhet, så att det uppstår ett välstånd. Så länge detta inte är den allmänna utgångspunkten för diskussionen om företagens samhällsansvar, bidrar den till att snedvräta perspektiven och driva fram ökade kostnader. Men man kan naturligtvis tänka sig att företagen skall "betala tillbaka" på olika sätt. Det är inget nytt, utan till exempel en väsentlig del av den amerikanska kulturen. Frågan är hur, när och varför. Skall de göra det efter att de har skapat förmögenheten genom till exempel donationer? Eller skall de göra det i den verksamhet som skall alstra vinst? Då finns naturligtvis en risk att det går ut över allas vårt välstånd.

Risken med att som Rättvisemärkt föra samman *trade* och *aid* är att man ger upphov till en hybrid som skulle kunna kallas *traid*. När de köper kaffe till priser som ligger en bra bit över världsmarknadspiset, skapar de en konstgjord bubbla i utvecklingsländerna. Är detta den bästa strategin för att på sikt skapa välstånd i fattiga delar av världen? Det verkliga problemet är i allmänhet handelshinder, icke-fungerande ekonomier och avsaknad av demokrati, som man sannolikt bekämpar med mer traditionella politiska medel. Och om vi skall se till den politiska situationen i västvärlden, vore det inte bättre att försöka vitalisera det politiska livet?

Den fundamentala invändningen ur ett liberalt perspektiv mot den politiska konsumtionen gäller inte

metoden i sig, att vi som konsument uttrycker politiska preferenser, utan mer det ideologiska innehåll och världsbild som rörelsen än så länge bär på. Uppfattningen att vinst är synd är ingen bra grund för realistiska och rationella ställningstaganden och åtaganden. När soft law i samspel med mediebevakning hårdnar till de facto-regleringar upphör den politiska konsumtionen att vara ett alternativ till lagstiftning.

Trendkänsligheten leder också till att det finns få som ifrågasätter konsensus och har förmåga att hålla stånd mot krav som man egentligen inte accepterar – trots att en del av den politiska konsumtionen liknar ett upplopp i en återvändsgränd.

MEN DET ÄR INTE bara trendkänsliga företag som riskerar att hamna i något de inte önskar sig. Det kan också gälla dem som hårt driver kraven på att företagen skall ta ett samhällsansvar. Det finns en paradox i synen på de transnationella företagen, som kravställarna inte verkar vara medvetna om. Å ena sidan kritiserar de företagen för att de har blivit alltför mäktiga, å andra sidan riskerar de på sikt att göra dem ännu mer inflytelserika genom att pådyvla dem en rad olika funktioner som traditionellt tillhör staten.

Här handlar det om att fylla i sprickorna i välfärdsstaten, som man kan tycka att McDonald's gör med sina Ronald McDonald-hus, vilka företaget sponsrar för att sjuka barn skall kunna bo med sina anhöriga när de genomgår behandling på sjukhus. I andra delar av världen kan det rentav bli så att företag förväntas överta allt fler av statens uppgifter och ta ansvar för utbildning och säkerhet i området.

Ett av de viktigaste argumenten för välfärdsstaten är att den skall ge individen autonomi och oberoende av andras generositet. Detta kan gå förlorat om man lämpar över statens sociala uppgifter på enskilda företag. Fredrik Erixon kallar detta för funktionskapitalism.

– Funktionssocialismen försökte inte överta företagen, men ville beskatta ägandet för att bygga välfärdsstaten. Funktionskapitalismen strävar inte efter att överta företagen, men kräver att de skall agera som stater. Ambitioner som inte politiken klarar av att förverkliga läggs över på företagen, eftersom de historiskt sett varit effektiva. Pension och sjukvård beror i allt större utsträckning på företaget. I förlängningen är det en gammal bruksort som avtecknar sig. ■

1 David Henderson, *Missriktad välvilja. Falsa föreställningar om företagens samhällsansvar*, Timbro, 2002.

2 Dietlind Stolle, Marc Hooghe, Michele Micheletti, *Political Consumerism – A New Phenomenon of Political Participation*, 2003.

Herder laddas på nytt i den kulturella kampen

Stormens fader. Att döma av de olyckor i historien som tillskrivs **Johann Gottfried Herder**, skulle han vara en av de farligaste tänkare som sett dagens ljus. Stortysk nationalism, folkstormar och panarabiska drömmar har skrivits på hans konto. Egentligen faller allting tillbaka på en tankefigur som kan tyckas ofarlig: omvärderingen.

LUCA DI BLASI

Fil.dr och skribent

Översättning: Erik Wallrup

JOHANN GOTTFRIED HERDER anses vara portalgestalten för "Sturm und Drang" och romantikens fader. På ett avgörande vis har han bidragit till den tyska kulturens blomstring och spridning över världen. Hans språkteoretiska tankar har ett bestående värde. Hans historiefilosofi anses vara historicismens grunddokument – filosofen Hans-Georg Gadamer ansåg Herder vara "upptäckaren av den historiska meningen" i Tyskland. Och i *Der Mensch* hävdade sociologen Arnold Gehlen att den filosofiska antropologin inte hade "tagit ett enda steg framåt sedan Herder" och heller inte behövde göra det, "eftersom detta är sanningen".

Men även om knappast någon givit upphov till fler fruktbara idéer eller haft ett större inflytande än Herder, har han inte tagit sig upp i filosofins Champions League. Man skattar honom högt men läser honom sällan. Inte heller årets tvåhundraårsminne av hans dödsdag lär innebära någon förändring av sakernas tillstånd. Mot en sådan talar redan stilistiska grunder: i alltför stor utsträckning avviker Herders hypnotiska och empatiska Sturm-und-Drang-stil från det coola stilläge som är på modet i dag. Hans entusiasm för det folk-kulturella komprometterades redan under hans levnad av den mobb som franska revolutionen släppte lös, likaså diskrediterades hans humanistiska nationalism med eftertryck av 1800- och 1900-talet. Och hur mycket den bibliska bakgrund för-



Johann Gottfried Herder.

Foto: Ullstein Bild

bleknat, som bestämde *Hauptpastor*, generalsuperintendent och överhovpredikant Herders tänkande, märker man på de betydande hermeneutiska ansträngningar som hans verk avkräver dagens läsare.

Trots detta kan Herder också i dag beröra, stimulera, ja entusiasmera, vilket jag i det följande vill belägga med några slående exempel ur hans omfångsrika verk. Det gäller hans förkärlek för polemik och omvärdering, föregripandet av den postmoderna erans uppvärdering av den folkliga kulturen, strävan efter det nationella som framträder i nytt ljus i dagens postkoloniala diskussion, och till sist förenandet av antropologi och språk teori.

NYSKAPELSE ÄR EN följd av skriften. "Av barder", skriver kulturver-

turen och egyptologen Jan Assmann i *Das kulturelle Gedächtnis*, "förväntar sig publiken det redan kända, av författaren det okända". Som konst- och medieteoritikern Boris Groys lärt ut hör det till den kulturekonomiskt framgångsrika nyskapelsen att det nya får glänsa såsom det som för en kort tid representerar den värld som nyss varit utestängd från kulturen. Det sker i en omvärdering av det profana till något värdefullt och i ett införlivande av det som tidigare betraktats som värdelöst i det "kulturella arkivet".

Herders mest karakteristiska drag enligt den store Herderkännaren Hans Dietrich Irmscher – att de egna ideerna alltid utvecklades i polemik med befintliga teorier – kan man betrakta som den sociala uppåtsträvaren Herders anpassning till skriftkulturens regler. Han föddes 1744 i ostpreussiska Mohrunen som tredje barn till en kantor och folkskollärare, växte upp under fattiga förhållanden och blev som student till Kant och Hamann i Königsberg en litterat och humanist *par excellence* genom att konsekvent följa förnyelseprincipen. Han utgick från hävdvunna ståndpunkter och ställde mot dem något annat och nytt. Herders verk kan rentav läsas som en kedja av spektakulära och framgångsrika omvärderingar.

Mot förståndets herravälde och "försagda, abstrakta filosofer sittande på den egna kammaren" ställde Herder den "eldiga, uppsvallande ungdomssjäl". Mot den rationella teologin ställde pietistsonen Her-

der heterodoxa religionsströmningar som mystik, alkemi och hermetik, allt under inflytande från "magikern från norr", Johann Georg Hamann. Mot Frankrikes kulturella övermakt ställde han Shakespeare och det tyska språket, mot en normering genom tidlösa estetiska värdeomdömen ställde han en radikal historisk relativisering och mot den tyska samtid, som hade sina kulturella förbilder i klassisk konst och diktning, ställde han mångfalden hos de enskilda och likaberättigade nationallitteraturerna.

Skuggsidan hos denna metod visade sig inte minst mot slutet av hans levnad. Genom sin förkärlek för att diskutera genom polemik hade han förlorat i stort sett alla vänner och följeslagare. Mot sin lärare Kant polemiserade han bittert ännu under sitt sista årtionde i livet med böckerna *Metakritik zur Kritik der reinen Vernunft* och *Kalligone* (riktad mot *Kritik av omdömeskraften*), vilket gjorde honom än mer ensam än han tidigare varit. Också de berömda Weimargrannarna Schiller och Goethe, som han antingen ignorerade eller angrep, hade han slutligen gjort förgrämda. Herder, för vilken begreppet *nemesis* spelar en viktig roll, dog den 18 december 1803 "som en gränslöst besviken människa" (Alexander Gillies).

HERDER HADE översvallande föreställningar om diktningen. I den såg han ingenting mindre än det mänskliga släktets modersmål och i sången den äldsta formen av diktning. I "folksånger", ett uttryck som han myntade i sin skrift *Von deutscher Art und Kunst*, behandlade han de äldsta mänskliga yttrandena. Gamla testamentet och Eddan, Homeros och Shakespeares verk var för honom ingenting annat än stora samlingar av folksånger eller folkdiktning och därmed den mänskliga röstens mest ursprungliga urkunder.

Av närheten till ursprunget följer den folkliga sångens och diktningens förmåga att påverka: den makt som diktaren utövar på sina åhörare själar, är verkan hos känslan på känslan. Också hos Herder är diktning alltså ett medium, men inte endast till för lagring, utan även för



Herders gengångare (1). Nyss slängde man möbler från 1960-talet, nu börjar de få ett samlarvärde. Principen för en sådan kulturell ekonomi hade Herder som upphovsman.

Foto: Granath/Nordiska Museet

överförande av lidelser. Den förväntan Herder hade på samlingarna av tyska folksånger var därför att de skulle ge upphov till en grundläggande förnyelse av den tyska litteratur, som var akademiskt torr och som blivit steril genom en felaktig efterhärmaning av klassiska verk.

I *Von deutscher Art und Kunst* från år 1773 ställer Herder följande fråga: "I mer än en provins har folksånger, provinssånger, bondesånger blivit mig bekanta ... Vem samlar dem? Vem bekymrar sig om dem? [...] på gator och gränder och fiskmarknader? i det bondska folkets oskolade rundsånger?" Det gjorde Herder själv. Han publicerade 1778-79 sin egen samling folksånger under titeln *Volkslieder* och gjorde det i Thomas Percys efterföljd (denne gav år 1765 ut *Reliques of ancient English Poetry*) och föregrep dagens uppvärdering av masskulturen i popkonsten och i "Cultural Populism".

Bruket av folksånger blev fruktbart särskilt i det klassiska dramat. Redan under sitt första, omskrivna möte med Goethe i Straßburg 1770-71 uppmuntrade han poeten att samla folksånger från Elsass. Goethe infogade senare folksånger i sina viktigaste dramer och använde därmed, om man så vill, en *ready-*

made-teknik: integration av redan existerande folksånger i ett drama, som därmed vann i livfullhet, ursprunglighet och folklighet. Goethes framgång bekräftade det riktiga i Herders poetik.

MAN HAR VANT SIG vid att betrakta staten som det egentliga subjektet i nationen och nationalismen. Det har Eric Hobsbawm uttryckt i en pregnant formel: "Det är inte nationer som ger upphov till stater och nationalism, utan tvärtom." Detta citat från *Nations and Nationalism since 1780* anser man nog spontant vara klokt och övertygande eftersom det vänder upp och ned på ett passerat betraktelsesätt och eftersom den motsatta hållningen inte är övertygande i dag. Men vid ett närmare påseende är också hypostaseringen av ett abstrakt begrepp som "stat" till att bli ett handlande subjekt problematiskt. Om man vill undvika detta problem skulle Herders föreställning om *nation-building* vara värd att ämnstona ha i åtanke. Enligt den skapas

nationer inte av stater utan av diktare: "En diktare är skaparen av ett folk omkring sig", heter det i *Über die Wirkung der Dichtkunst*. Diktaren är tänkt att ge människorna "en värld att se och han har deras själar i sin hand för att leda dem dit!" Herder har själv uppfyllt denna sats i så måtto att han blivit grundare av den tyska nationalismen, något som är allmänt erkänt.

... nationell
inskränkthet är
det sista man kan
beskylla Herder för.
Ett omfattande,
nästan religiöst
humanitets-
begrepp inskränker
också teoretiskt
hans nationalism.

Detta faktum medförde att man efter den nationalsocialistiska erfarenheten under en längre tid försökte betrakta honom som den teoretiska föregångaren till rasismen eller som en av grundarna av den moderna antisemitismen. Trots enstaka antisemitiska yttranden i hans verk har dessa ansträngningar inte fortsatt. I sitt folktänkande, sitt "*völkisches*" Denken, försökte han ge erkännande åt folkens egenart, prä-

glat av klimat, geografi och karaktär, men Herder förlorade aldrig ur sikte sammanflätningen av folken och det gemensamma hos dem. Hans berömda samling folksånger

innehåller flera olika folks vittnesbörd, och nationell inskränkthet är det sista man kan beskylla Herder för. Ett omfattande, nästan religiöst humanitetsbegrepp inskränker också teoretiskt hans nationalism.

Den internationella verkan han haft bekräftar det internationella i hans nationalism. Man har betecknat honom som fadern till den slaviska renässansen, och då han i sitt huvudverk *Ideen zur Philosophie der Geschichte der Menschheit* (som enligt August Wilhelm Schlegel varken innehöll idéer, filosofi, historia eller människosläkte) från 1784-1791 förutspådde de slaviska folken en lysande framtid, blev hans inflytande enormt. Genom hans verksamhet i Riga, där ett minnesmärke rests över honom, sträcker sig hans inflytande ut över de baltiska staterna in i på det nordiska området. I synnerhet i Finland blev folksången omhuldad under 1700-talet genom Åboakademien och under inflytande av Herder, och här banades vägen för den nationella förnyelsen under 1800-talet. Liksom i de flesta slaviska länderna gick denna väg över kulturen, genom samlandet av folksånger och omvårdnaden och skapandet av litterära språk. Det finska exemplet är Elias Lönnrots *Kalevala*. Till den italienske frihetskämpen

Giuseppe Mazzini hade Herder givit impulsen till den italienska nationalismen, och spåren sträcker sig ända bort till Argentina.

Mer överraskande och aktuellt är hans inflytande på den arabiska nationalismen. Chefsideologen för det panarabiska Baathpartiet, den från Syrien stammande Michel Aflaq, blev under sina studier i Sorbonne mot slutet av 1920-talet begeistrad över Herder och Johann Gottlieb Fichte. Begeistringen kom sig inte bara av Herders stora uppskattning av den arabiska kulturen i *Ideen*, utan också av att Herder och Fichte i sin nationalism alltid med stor övertygelse vände sig mot den franska övermakten (hos Herder kulturell och hos Fichte politisk). Frankrike var ju kolonialmakten i Syrien under Aflaqs studietid.

Detta nationalistiskt antikolonialistiska mottagande kastar vidare nytt ljus över Herder och det faktum att "Tyskland" till mitten av 1700-talet var dominerat av det franska – exempelvis ansågs tyskan vara tjänstefolkets språk. Herders omvärdering av det folkliga och folkspråkliga var därför mer än en kulturekonomisk strategi, den var åtminstone i sina ansatser ett försök att på ett antikolonialistiskt vis spjörna emot övermakten. Sålunda är det ingenting att förvåna sig över, om också inte fritt från kulturhistorisk ironi, att den stortyska strävan skulle komma att återopa sig på Herder, samtidigt som den slaviska renässansen också gjorde det då den frigjorde sig från den tyska kulturella hegemonin. Det slaverna gjorde var ju precis vad tyskarna gjort kort dessförinnan gentemot Frankrike.

Men Herder var också mer direkt en kritiker av kolonialismen: 114. *Humanitätsbrief* innehåller en dikt-cykel med den sarkastiska titeln "Negeridyller" och har ett förord som gör intryck på en sentida läsare: "Negern målar djävulen vit, och letten vill inte in i himlen, om det finns tyskar där. 'Varför gjuter du vatten över mitt huvud?', frågar den döende slaven missionären. 'För att du ska komma till himlen.' – 'Jag gillar inte en himmel där det finns vita', sade han, vände bort ansiktet och dog. Mänsklighetens sorgliga historia!"

Man blir melankoliskt stämd av att också den välmenande Herder med sitt nationalismbegrepp gav ett bidrag till den katastrofala fortsättning på historien. Också en humanistisk "multinationalism" som Herders snävades snabbt in till att bli chauvinistisk under sin verkningshistoria, för att därmed i form av imperialism eller aggressiv nationalism på nytt bli expansiv. Eller för att använda den österrikiska nationaldiktaren Franz Grillparzers oförglömliga ord: "Den nya bildningen går / från humanitet /



Herders gengångare (2). Låt oss åtminstone slippa glasögonen.

Foto: Corbis/Scanpix

genom nationalitet / till bestialitet".

Om det verkligen finns paralleller mellan Herder och 1900-talets anti- och postkolonialism, då finns det anledning att frukta att de problem Herders nationalism orsakat kommer att ge upphov till liknande problem hos dagens postkolonialistiska diskurs med dess antivästliga tendens. Något liknande gäller för begreppet multikulturalism. Om man vill lära sig något av erfarenheten av Herders multinationalism och med hans tänkande i bakhuvudet reflektera på ett samtida vis över den reella förändringen hos en mänsklighet, som blir alltmer mobil och överskrider de nationella gränserna, då borde man snarare hålla sig till begreppet "hybriditet". Med det begreppet har *cultural studies* lyckats föra in på en väg bort från den ifrågasatta multikulturalismen mot en förståelse av komplexiteten hos alltmer utbredda, transnationella identiteter.

ENLIGT PLATON är själen livets och rörelsens princip. I sitt verk *Das Prinzip Leben* aktualiserade och vidgade filosofen Hans Jonas för femtio år sedan denna insikt, som i dag måste "översättas" för att bli fullt begriplig. För honom är djurlivet bestämt av "förmedlingens princip". Det väsentliga hos djuret i jämförelse med växten är en brist: näringen måste sökas upp. Ur denna brist utvecklas emellertid nya fördelaktiga egenskaper, nämligen varseblivning, rörlighet och emotionalitet. Djurens vara och det animala, med andra ord besjälningen, hör därför ihop på samma vis som besjälning och (inre och yttre) rörelse.

Bristen som en grund för fortskridande återkommer hos människan, vilket Herder verkningsfullt har visat i *Abhandlung über den Ursprung der Sprache*. Gentemot djuret framstår människan som ett

bristväsen: "Naken och blottad, svag och utblottad, försiktig och obehärdad; därtill berövad all ledning i livet, vilket utgör summan av hennes elände." Först denna instinkternas svaghet gör den specifikt mänskliga "besinningen" möjlig. Här föregrips grundtanken i omvärldsläran hos biologen Jacob von Uexküll och ett centralbegrepp hos filosofen Peter Sloterdijk (den sistnämnde bekant som cynisk provokatör och övermänniskovän). Med utvidgandet och differentieringen av omvärlden eller "sfären" avtar hos människan sinnenas skärpa och instinkternas intensitet – och omvänt.

Liksom förmedling enligt Jonas hör till djuret, så hör besinning till människan. Genom besinning, hos Herder ett annat och träffande ord för "reflektion" eller det slitna "förnuft", blir *animal* till *animal rationale*. Liksom bristen på det oförmedlade hör till djurens egenskaper, så medför bristen på instinkter utvecklandet av de mänskliga egenskaperna besinning och språkbehärskannde: "Människan – försatt i besinningens tillstånd, som hör till hennes egenart – och en för första gången fritt verkande besinning (reflektion), har givit upphov till språket."

Naturspråket, de elementära själsliga yttringarna, har människan i viss utsträckning gemensamt med djuren, och enligt Herder hämtar diktningen sin kraft från den sublimerade delaktigheten i naturspråket. Men ur detta naturspråk utvecklades det mänskliga språket enligt Herder i lika liten utsträckning som ur ett gudaspråk. Det mänskliga språket är framför allt ett betecknande av tankar och föremål och inte uttryck för tillstånd, och till detta betecknande hör besinningen, liksom omvänt besinningen befordras av det mänskliga språket. Därmed uppstår hos människan en artspecifik cirkel mellan språk- och förnuftsformåga.

Liksom på alla övriga områden lyckas Herder även utvinna ett entusiastiskt och entusiasmerande begrepp om språket. I *Kritische Wälder* skriver Herder: "Moder Natur gav oss språket som ett verktyg för att oförmedlat beröra andras själar, oförmedlat inplantera ett vetande, som inte de själva, utan andra uppnått. Därmed underlättades inte blott varje människas långa väg till vetenskap och vishet, dessutom knöts ett evigt band, som gör hela människosläktet till ett stort helt."

Enligt Herders förståelse är språket de egentliga, tidlösa och rumsövergripande medierna för globalise-

ring, eftersom de lagrar och gör tillgängliga (principiellt) erfarenheter och kunskap från alla epoker och alla kulturer. Det som ger upphov till Herders aktualitet är att han samtidigt, redan i sitt tidiga bidrag *Über den Fleiß in mehreren gelehrten Sprachen*, reflekterar över gränserna för gränslösheten, när han säger att själen riskerar att förlora sig på ett "gränslöst hav" och att modersmålet därför är så viktigt. Därmed när han i förväg fram till insikter hos den interkulturella och interreligiösa hermeneutiken. Också de även i dag provokativa och prometiska tankarna hos teologen Karl Rahner om experimentet människan verkar Herder ha kommit fram till i förväg. Som "första frisläppta varelse i skapelsen" skulle människan enligt Herder bli "sitt eget mål och syfte i vidareutvecklingen" (*Ideen*). Ändå går man för långt om man här skulle känna igen dagens trans- eller superhumanism. Detsamma gäller ett eventuellt föregripande av Sartres nihilistiska existentialism i följande tankegång: "Ensam i hela universum, fäst vid intet och till för allt, inte säker någonsans och än mindre på sig själv, måste människan antingen ställa sig under eller över allt" (*Abhandlung über den Ursprung der Sprache*).

Därtill förstår Herder människan i alltför hög grad från en biblisk horisont. Den "nyskapade människan med sina verksamma drivfjädrar, med sina behov, med sina starka känslor" dyker i ett slag upp som "människopar, någonsans, i det bästa, skönaste klimat på jorden, i det mest friska tillstånd hos sina safter och krafter för att av första bästa anledning, från första ögonblick börja utveckla sig". Hon är ren, oförstörd och fräsch som i Luc Bes-

sons film *Femte elementet*, men träder inte fram i en teknifierad och latent apokalyptisk värld, utan i en "gudomlig natur".

Just eftersom Herder var före sin tid på flera områden, gör sådana ställen tydligt hur många övergrepp och kränkningar som skiljer oss från Herder och hans eftertryckliga humanism. Stanley Kubricks bild av urmänniskan i 2001 som ett aggressivt flockdjur i ständig ångest och av hur hon bäddas in i ett likgiltigt, meningslöst kosmos, verkar nästan helt ha avlöst Herders grundantaganden åtminstone på våra breddgrader. Därför består den starkaste effekten av en Herderläsning i dag inte i de många hållbara insikterna, utan i det smärtsamt påtagliga avståndet till en tankehorisont som inte längre är vår. ■

**Man blir
melankoliskt
stämd av att också
den välmenande
Herder med sitt
nationalismbegrepp
gav ett bidrag till
den katastrofala
fortsättningen på
historien.**

När en entreprenör aldrig blir medaljör förlorar Sverige

ESSÄ/ Drivkrafter och spelregler. Ett samhälle där friidrottare men inte företagare har stjärnstatus riskerar att bli fattigare. Men den socialdemokratiska regeringen mäktar inte med att ge företagen en guldsits.

MAGNUS HENREKSON

Professor i nationalekonomi vid Handelshögskolan i Stockholm

UNDER SENARE DELEN AV 1990-talet växte en generation fram som såg det som en självklarhet att dra i gång eller börja jobba i en *startup*, det vill säga ett nystartat företag med högtflygande planer för att erövra sin lilla nisch av världen. På några få år skulle företaget växa sig stort i den nya, sköna, friktionslösa ekonomi som stod för dörren. Stockholmsbörsens exempellösa kursuppgångar skapade stora förmögenhetsvärden. Under 1990-talet började utländska investerare köpa svenska tillgångar och den utländska ägarandelen på börsen steg från 7 till 40 procent. Utlandet köpte även hela företag, fastigheter med mera. Tillgångsinflation och utländskt kapitalinflöde i kombination med en aldrig tidigare skadad riskvillighet fick kapitalet att flöda till nya djärva satsningar. Stora visioner, ett vinnande sätt och en affärsplan på några A4-sidor kunde räcka för att få en grundplåt på flera miljoner.

Våren 2000 var det ingen angenäm uppgift att vara Sandviks eller SSAB:s representant på Handelshögskolans näringslivsdagar. Vem ville viga sitt liv åt "den gamla ekonomin"? Nu är stämningsslaget ett annat. Den svenska riskkapitalbranschen ligger med oräknliga investeringsfärdiga miljarder i ladorna, men branschen är stukad efter de senaste årens missräkningar. Det finns få företag att investera i, och tron på möjligheterna att skapa avkastning genom att bygga ett framgångsrikt företag som sedan kan lotsas vidare till börsen är svag.

Det verkar inte som om vi i Sverige lyckas skörda. Det är få av de företag som grundades under 1990-talets boom som vuxit till betydande storlek. Den typiska avkastningen på riskkapitalsatsningar verkar i

själva verket ha varit minus 100 procent. Varför ser vi nästan inga embryon till nya storföretag, trots alla goda idéer, världsrekord i utgifter för forskning och utveckling år efter år och allt riskvilligt kapital?

FÖR ATT FÖRSTÅ DETTA, låt mig starta i en helt annan ända. I vintras avgjordes inomhus-VM i friidrott. Sverige gjorde stor succé med fyra guld. Succén upprepades i utomhus-VM i augusti med fem medaljer, varav två guld. Medaljörerna är superstjärnor som tjänar stora pengar på sitt yrke, och det svenska skattesystemet är inget problem för dem – genom att lämna Sverige kan de sänka skattebelastningen från 67 till 0 procent.

Det är givetvis förkastligt att moralisera över den enskilde idrottare som inom lagens ramar försöker få bästa möjliga privatekonomiska utfall. Mycket vatten har flutit under broarna sedan människor upprördes över Björn Borgs Monaco-flytt på 70-talet. Det betraktas nu som självklart att den enskilda idrottsstjärnan gör vad han/hon kan för att säkra sin privatekonomi, men den oerhörda skillnad i villkor som uppstår mellan idrottaren (eller musikern eller andra som kan komma runt det svenska skattesystemet) och dem som blir kvar påverkar attityderna till risktagande och företagsbyggande.

Vanliga svenskar kan varken flytta sig själva eller sina inkomster, men de har sannolikt också sina drömmar, kanske till och med om ekonomiskt oberoende. Men de har svårt att se att vägen till rikedom kan gå via systematiskt värdeskapande i form av uppbyggnad av ett företag eller en systematisk utveckling av eget yrkeskunnande. Det är därför fullt logiskt att många av oss i stället

let försöker vinna på spel och att en Lotto-mentalitet breder ut sig.

Detta illustreras på ett nästan övertydligt sätt på affischerna från Svenska Spel i vintras. På dessa kunde man se Christian Olsson eller Peter Forsberg säga: "spela för vår skull" alternativt "spela för idrottens skull". Tydligt appellerar sådana budskap till tillräckligt många för att det skall vara lönsamt för Svenska Spel att sätta upp dessa affischer. Ändå är huvudpersonerna Peter Forsberg, Sveriges högst betalde löntagare alla kategorier under senare år, och Christian Olsson, mannen som genom att flytta till Monaco inte behöver betala någon skatt. Borde inte budskapen i stället väcka anstöt?

De som spelar är de som inte har råd, men hoppas på storkovan. Men den går till staten och det så kallade framgångsrika företaget Svenska Spel, som leds av Sveriges kanske mest uppburna kvinnliga företagsledare. "Vinsten" används bland annat till glittriga galor, där eliten i politik, entertainment och näringsliv kan frotera sig med varandra och med idrottens megastjärnor.

Detta fenomen fångar problemet i ett nötskal. Samma mekanismer som skapar grogrund för dessa affischer, galor, Svenska Spel och skattebefriade Monaco-idrottare, som vid behov kommer hem och får behandling av någon berömd specialist (var är vårdkon då?), leder också till problem med riskkapitalet och de nya företagen. Det är helt enkelt inte särskilt legitimt och anseendehöjande att bli framgångsrik och tjäna pengar via uppbyggnad av nya välmående företag.

EN BRA ILLUSTRATION till att det kan straffa sig om det blir allmänt

känt att det egna företaget är framgångsrikt är de tävlingar som hålls regionalt och sedan nationellt för att utse årets gasellföretag, årets entreprenör, årets tillväxtföretag eller liknande. Ofta görs ett första urval av kandidater på rent statistiska grunder och sedan tillfrågas företagarna om de vill medverka i finalrundan. Det är snarare regel än undantag i vissa regioner att företagaren inte vill delta; att figurera i sammanhang där man öppet framstår som framgångsrik bedöms varken vara bra för affärerna eller för relationerna med lokala politiker, fack, anställda eller leverantörer. Statliga Nutek, initiativtagare till priset "Årets entreprenör", är också känsligt för tidsandan och har låtit förstå att de är tveksamma till att i fortsättningen sponsra tävlingar som framhäver framgångsrika företag(are).

Om det varken är särskilt legitimt eller anseendehöjande att bli framgångsrik via uppbyggnad av nya företag, är det heller inte särskilt troligt att samhället kommer att belöna dessa aktiviteter på ett generöst sätt. Motsatsen gäller förstås också, det vill säga om det inte belönas kommer det heller inte att ge högt anseende.

Varför gillar vi då "skattesmitaren" Christian Olsson, men inte den framgångsrike och därmed rike entreprenören? De riktigt framgångsrika idrotts- och musikstjärnorna verkar fylla funktionen att hålla drömmen levande, att det är möjligt för en vanlig svensk att nå de riktigt stora höjderna av ära och rikedom. Det är också på just dessa två områden det är tillåtet med oförblommerad elitism och full satsning. Inte ens politikerna behöver lägga band på sig: här finns det specialskolor där de talangfulla öppet får selekteras ut och utvecklas i sporrande konkurrens och med stöd av duktiga och motiverade lärare. Det är legitimt och till och med avundsvärt med föräldrar som satsar stenhårt ekonomiskt, tidsmässigt och mentalt på att hjälpa fram sina barn på idrottens och musikens område. Det anses också socialt acceptabelt att öppet stoltsera med telningarnas framgångar, något som knappast låter sig göras om barnen är högrepresterande på andra områden.

Det är svårt att tro annat än att drömmen om de stora pengarna för familjen finns någonstans i bakgrunden. Idrott och musik liknar ju också Lotto i den meningen att de få vinnarna tar allt – tala om bakvänd omfördelning! Det är mer likt ett nollsummespel, till skillnad från företagsbyggande. Helt i linje med denna logik var sportjournalisterna på kvällstidningarna för några år sedan upprörda över att Peter Forsbergs årslön plötsligt blev 20 miljoner kronor lägre än lagkamraten Joe Sakics, när den senare förnyade sitt kontrakt. Ungefär samtidigt fick Astrachefen löpa gatlopp, jagad av medier och statsrådet Marita Ulvskog, för att han hade en lön inklusive bonus som bara motsvarade 40 procent av *skillnaden* mellan Peter Forsbergs och Joe Sakics årslöner.

VARFÖR ÄR DET då inte lika accepterat att bli rik genom att bygga upp ett företag, något som dessutom skapar stora värden utöver det som tillfaller företagsbyggaren själv, värden som delas mellan ägare, anställda, kunder, leverantörer och övriga intressenter? Bland de övriga intressenterna finns ju dessutom den som erhåller den allra största andelen av förädlingsvärdet, nämligen skattemyndigheten. BNP är ju summan av alla förädlingsvärden och de totala skatteintäkterna ligger en bra bit över 50 procent av BNP.

Misstänksamheten mot rikedom skapad genom företagsbyggande har djupa historiska rötter. En grundbult i den socialdemokratiska politiken från början av 30-talet och framåt blev att sträva efter en jämn inkomst- och förmögenhetsfördelning. En mängd åtgärder vidtogs därför för att motverka en privat/individuell förmögenhetsuppbau. Dock kom socialdemokraterna aldrig att satsa på att socialisera företagen, även om det fanns starka strömningar i partiet som drog i den riktningen. Därför behövdes fortfarande kapitalister som tog på sig ägarrollen. Lösningen blev en politik byggd på "kapita-

lism utan rika kapitalister" eller, som det ibland uttrycks, "rika företag, men inte rika ägare".

Sparandet kom i allt väsentligt att slussas till fonder via stora nationella system. Skattesubventioner/skatteavdrag gav institutionella ägare en helt överlägsen skattesats. I hägnat av regelsystemet växte en kärna av mycket stora företag fram. Det utkristalliserades en mindre grupp ägare som fick en dominerande kontroll över sina företag, men kontrollen blev med tiden baserad på en allt tunnare kapitalbas. Inget annat land i Europa fick så stor diskrepans mellan huvudägarnas röststyrka och kapitalstyrka i den börsnoterade företagssektorn. Detta kunde åstadkommas via A- och B-aktier med olika röststyrka, men också med hjälp av så kallat ask-i-ask-ägande och korsäggande där grupper av företag i olika maktsfärer ägde aktier i varandra. Under efterkrigstidens första decennier och innan modellen drivits för långt var den i mångt och mycket i takt med tiden och främjade till synes en stark svensk utveckling.

Nu är dock världen annorlunda. Precis som under den stora uppbyggnadsperioden från omkring 1850 fram till första världskriget behövs nya entreprenörer som utvecklar idéer och bygger företag. Och för att existerande företag inte skall komma på efterkälken i förnyelseprocessen blir entreprenörskap viktigt även i existerande företag. Ingen kan starta och utveckla en verksamhet så att den når sin fulla potential utan tillgång till riskvilligt kapital, men detta kapital har i Sverige slussats till fonder. Fonderna är således helt beroende av individer som vill ta fram det nya och göra företag av det, företag som vill och är konstruerade för att växa.

Men i Sverige är det riskfyllt att växa och stora skattebetalningar

blir följden den dag man går ur sin investering. Detta har skapat preferenser för kontroll; om man inte kan bli rik eller om det inte uppfattas som något särskilt positivt, får man söka tillfredsställelse på annat sätt. Ett sätt är att lägga större vikt vid kontroll – att åtminstone få ratta sitt livsverk. Som ett brev på posten har vi fått en kontrollkultur. Detta är belagt om och om igen av företagsökonomiska forskare. Entreprenören vill inte dela makten. I noterade bolag i slutet på 1990-talet behöll grundarna i regel A-aktierna och makten, maktaktierna blev inte ens börsnoterade och om de såljs så säljs

**Staten gör
således vad den
kan för att befästa
kontrollkulturen
– eller också
förstår den inte
vad den gör.**

de till överkurs i en klump. På en direkt fråga säger grundarna i regel att de föredrar att sälja hela företaget framför att dela makten med finansiärer som tillför kompletterande kompetenser.

Det som duktiga affärsänglar och riskkapitalister skall bidra med – övervakning, företagsledningskompetens, nätverk, kundkänedom, och utlyftning av grundaren när tiden är mogen – vill entreprenörerna inte ha. Den som inte vill förlora kontrollen föredrar "mjuka" lån från Nutek eller någon annan skattesubventionerad finansiär. Den så kallade 3:12-utredningen föreslog hösten 2002 att reavinstskatten skall höjas ytterligare och att hela – och inte som i dag halva – reavinsten skall ses som lön, det vill säga 56 procent skall gå i skatt. Staten gör således vad den kan för att befästa kontrollkulturen – eller också förstår den inte vad den gör.

KONTROLLKULTUR OCH OVILJA att starta nytt är samtidigt fondkapitalismens värsta fiender. Den kan inte fungera utan ett förmånligt entreprenörsklimat, annars finns ju inte mycket nytt att investera i. Den förutsätter också att entreprenören vill släppa taget när tiden är mogen,

få sina pengar och i regel starta nya företag eller som affärsängel vara med och få fram den nya generationen av entreprenörer. I denna process förmedlas också den "tysta" kunskap som man inte kan få på skolbänken eller läsa sig till i böcker.

Individuellt entreprenörskap måste således bejakas både i spelregler och attityder. Det krävs ett helt paket av ändamålsenliga institutioner för att bygga upp kedjan av aktörer som kan ta företaget från noll till betydande storlek: innovatörer, entreprenörer, företagsänglar, motiverade medarbetare, kompetenta riskkapitalister, industrilister, krävande kunder...

Detta förutsätter för det första att det blir attraktivt för entreprenören att släppa kontrollen; det är först då som alla de övriga aktörer kommer att finnas; de som behövs för att omvandla en briljant idé till ett framgångsrikt storföretag. Kontrollkulturen måste således bli ekonomiskt irrationell. Det kraftfullaste instrumentet för att åstadkomma detta är att avskaffa reavinsten på företag man själv byggt upp (så är det redan i åtta av 15 EU-länder); med ett förmånligt företagsklimat blir också utsikterna goda för att starta nya företag när ägaren fått ut sina pengar.

En andra förutsättning är att optionsbeskattningen är sådan att investeringarna kan belöna dem som skapar värdena på ett sådant sätt att det blir ekvivalent med att de själva varit kapitalister. Utan sådana möjligheter krävs att de som har entreprenörstalang också kommer från en rik familj. Att ställa ut en option innebär att en kapitalist gör en rättmätig uppgörelse med dem som skall göra jobbet: "om ni lyckas skapa stora värden av detta, kommer ni också att äga er beskärda del, trots att ni inte hade några egna pengar utan bara ert eget engagemang och er egen talang att satsa". Att göra det möjligt att ställa ut optioner till medarbetare utan skattekonsekvenser förrän medarbetaren säljer den underliggande aktien skulle innebä-



Talangjakt. I Sverige prisas gasellen bara om den är idrottsman.



Foto: Kevin Schafer/Corbis/Scanpix och Mark Earthy/Scanpix

ra en enorm ökning av jämlikheten mellan kapital och arbete.

Vidare förutsätter ett bejakande av det individuella entreprenörskapet rimliga skatter även på högre inkomster. Det viktigaste är här att ta bort de sociala avgifterna över den nivå som inte är förmånsgrundande. Det skulle minska marginalskatten på arbetsersättning med 11 procentenheter från cirka 67 till 56 procentenheter. Detta är långt viktigare än borttagande av värnskatten på 5 procentenheter. Att få behålla 44 procent i stället för 33 procent av en inkomstökning innebär en ökning av nettoutbytet med 33 procent, medan ett borttagande av värnskatten bara ökar nettoutbytet med 11 procent.

Betyder då detta att människor helt drivs av beräkningar om vad som lönar sig efter skatt? Nej, möjligheterna att tjäna mycket pengar är i sig inte avgörande för de flestas beslut att starta ett företag eller att investera i det. I stället är det vilka möjligheter det finns att förverkliga en idé eller vision. Men pengar är en förutsättning för att kunna utveckla en idé. Höga skatter på sparande, arbete, företagsvinster och reavinst gör att de resurser som står till förfogande för att bygga upp ett framgångsrikt företag blir avsevärt mindre. Egna besparingar ökar också dramatiskt människors möjligheter och vilja att starta företag.

DEN SITTANDE REGERINGEN verkar sakna förståelse för att det handlar om att ta ett helhetsgrepp för att stärka hela entreprenörsklimatet. I stället satsar man på "Christian Olsson-lösningar" även i detta fall. Låt mig exemplifiera:

- I april 2003 kom en utredning, ledd av förra statsrådet Jörgen Andersson, med förslag om lägre skatt för experter i glesbygd.

- Utländsk expertskatt finns redan. Svensken som jobbar sida vid sida med sin utländska kollega skall med samma bruttolön tycka att det är helt i sin ordning att den utländska kollegan har en nettolön som är omkring 50 procent högre.

- En rik flora av offshorelösningar tillåts för de redan resursstarka, vilket kan ge dem noll procent i skatt.

- En nyligen sjösatt skräddarsydd skattelagstiftning ger nollskatt för de börsnoterade investmentbolagen, de dominerande maktinstrumenten i svenskt näringsliv.

Den som är resursstark från början kan gå till rätt advokatfirma och klarar sig alltid, men de värden som upparbetas kommer sedan inte, juridiskt sett, att vara svenska. De plöjs därför ofta inte tillbaka. Den geografiska närheten som är så viktig kommer på skam när flagranta skattefordelar tillfaller den som agerar från en bas utanför landet. På

samma sätt som Christian Olsson av skatteskäl inte längre kan förlägga sommarträningen till sin barndoms Slottskogsvallen, tvingas riskkapitalisten att coacha sina företag via satellit från något skatteparadis. Samtidigt vet alla att det är olämpligt att investera i företag som befinner sig mer än någon timmes restid från det egna kontoret.

En sak till: jobbet - forskningen, innovationerna, det organisatoriska vardagslivet - måste utföras av dem som är här. Utan dem och deras insatser skapas inget välstånd; då blir normalavkastningen på riskkapitalsatsningar ändå minus 100 procent. Varför skall dessa nyckelpersoner ställa upp när hela systemet är riggat bort från dem? För en vanlig löntagare är det att spela hasard med sin privatekonomi att frivilligt ge

upp en trygg anställning. Med fast tjänst är man så länge systemet håller i praktiken garanterad inkomstrygghet under resten av livet om än på en inte alltför hög nivå. Om man i stället frivilligt ger upp de förmåner som upparbetats inom ramen för den fasta anställningen och startar eget, har man i värsta fall inget skydd alls utöver vad socialbidragsnormen garanterar (när man gjort sig av med alla tillgångar).

Det sägs ofta att välfärdsstaten gör det lättare att ta risker, men i själva verket är den ofta konstruerad precis tvärtom; den som tar risker hamnar utanför socialförsäkrings-systemen. Det är löntagare ställda inför detta dilemma som entreprenören skall försöka rekrytera.

De kapitalstarka fonder som kan säkerställa att de nya företagen ges tillräckliga finansiella muskler sitter heller inte i någon guldssits. De kan nämligen inte skriva skatteeffektiva avtal med dem som gör jobbet så att detta ger dem del i uppbyggda kapitalvärden. Samtidigt sitter fonderna och de redan starka ofta i samma sits som våra folkära Monacoidrottare, men hur skall de kunna motivera de övriga? Ja, det verkar inte gå så bra. Enligt Nutek hade inget företag grundat efter 1969 kvalat in på den svenska topp-50-listan år 2000. I våras kunde vi ta del av nyheten att den nya substans som tagits fram på basis av Nobelpristagaren Arvid Carlssons banbrytande forskning just sålts till det amerikanska läkemedelsbolaget Merck. Detta är bara ett exempel på att det verkar vara en självklarhet att utveckla de riktigt vassa innovationerna i andra länder.

Utan ett djupgående omtänkande, där samhället bejaktar att de som skapar värdena på plats också får dela dem på ett rimligt sätt, går det

inte att få den utväxling alla, inte minst de ledande politikerna, säger sig vilja ha. Man kan fråga sig vilket rättvisebegrepp som ligger bakom dagens regler, där uppsidan i form av kapitaltillväxt självklart skall tillfalla den som råkat ha pengar från början, trots att detta bara är en av de nödvändiga ingredienserna för att bygga ett innovativt och framgångsrikt företag.

Tanken går till gamla tiders maktstrukturer där feodalherren tog lejonparten medan hans skickligaste undersåtar fick nöja sig med småsmulor. Men vem nöjer sig med detta i dag? Spelteoretiker och evolutionära psykologer visar om och om igen i sina experiment att människor föredrar att båda parter blir lottlösa framför en fördelning som upplevs som orättvis. Det gäller såle-

des för riskkapitalisterna att hitta dem som accepterar att skapa mångmiljonvärden till någon annan och belönas med vanlig lön och en klapp på axeln. Det är tydligen inte så lätt; spelteoretikernas kontrollerade experiment förefaller bekräftas av den svenska verkligheten.

**Vad händer då
i ett samhälle där
få vill ta risker?
Förnyelsen
stannar förstas av
och stagnationen
sätter in.**

DET POLITISKA PROBLEMET är förstas att en förändring går på tvärs med invanda rättvisebegrepp i det svenska samhället. För att mjuka upp låsningarna i varje enskildhet krävs därför ett större, sammanhållet grepp. Ett skulle exempelvis kunna benämnas innovationspolitik. Eftersom en sådan politik griper över breda områden i ett samhälle kan den inte hanteras på ett effektivt sätt i ett enda departement. Ett nödvändigt, om än inte tillräckligt, villkor är därför att innovationsfrågorna lyfts upp till statsministernivån. Annars är det sannolikt omöjligt att komma ifrån det djupt rotade kortsiktiga fördelningstänkandet och bejaka skapandet av det nya. Den nuvarande regeringen har i ord uttryckt att frågan är prioriterad. I regeringsdeklarationen hösten 2002 sades till exempel att "en ny innovationsstrategi [skall] utarbetas", men inget hände. Det krävdes ett nej till EMU innan tillväxt- och innovationsfrågorna kunde börja diskuteras. Huruvida det är fråga om att lite mer pengar än tidigare skall plöjas ner i gamla fåror eller om regeringen är beredd att via institutionella förändringar lösgöra initiativkraften hos enskilda entreprenörer och innovatörer vet vi ännu inte.

I vår nära omvärld är situationen annorlunda. Forsknings- och innovationsberedningar ledda av statsministern finns redan i bland andra Finland, Belgien och Danmark. I

början av 2003 lanserades till och med en ny sammanhållen och gränsöverskridande innovationsstrategi i Norge. Den svenska regeringen startade i början av 2002 *Samverkan för Innovationskraft*. Processen involverade över 200 nyckelpersoner inom regering, forskning, företagande, fackföreningar, berörda myndigheter och departement. Arbetet leddes direkt av statsråden Thomas Östros och Björn Rosengren. Ingenting djupgående har ännu kommit ut ur detta, kanske en indikation så god som någon på hur svårhanterliga innovations- och entreprenörsfrågorna är för socialdemokratien.

Näringslivsorganisationernas och de enskilda företagens och företagarnas strategi att försöka göra upp med regeringen bakom lyckta dörrar verkar inte heller bära frukt. Visserligen kan det ge skattefrihet till investmentbolagen eller ytterligare lättnader för dem som redan är miljardärer. Men det verkar inte leda till de regelförändringar som gör att de redan resursstarka får instrument för att belöna de motiverade och talangfulla människor, som är en förutsättning för att de skall få hög avkastning på sitt kapital i Sverige. För att få tillgång till sådana instrument krävs att man med rak rygga vågar stå upp inför offentligheten, men varför göra det när man redan har sitt på det torra? Vi lever ju i en tid när få vill ta risker, men gamla samband gäller fortfarande: den som vill ha en hög avkastning måste ta en risk.

Vad händer då i ett samhälle där få vill ta risker? Förnyelsen stannar förstas av och stagnationen sätter in. Ett sådant samhälle blir oinspirenande att leva i och det blir sannolikt ett inhumanare samhälle än dagens. När kampen om de knappa resurserna hårdnar hamnar medmänskligheten i stryckklass. Vi vet också vilka vi kommer att styras av, nämligen dem som redan i dag har makten; stagnation om något gynnar de etablerade maktstrukturerna. Dock förändras världen, så till de välkända inhemska makt-havarna måste vi lägga de dynamiska företag och ägargrupperingar, som utvecklas i miljöer som är mer riskbenägna och dynamiska än vår egen. Ett ljus i mörkret är att idrotten som en möjlig framgångsväg i så fall blir än viktigare för enskilda familjer och individer. Vi kommer att kunna glädja oss åt ännu fler OS-guld och framgångsrika Monacoidrottare i framtiden. Det gäller ju att gilla läget, så de kan säkert hjälpligt fungera som ersättningar för de egna livsprojekt, som inte blommar ut i vår karga miljö. Samtidigt kan stolen glädja sig åt att Svenska Spel även i fortsättningen kommer att vara den klarast lysande stjärnan i den egna företagsgruppen. ■

Vit litteratur i svart vakuum

ESSÄ/ Den vite författarens börda. Den sydafrikanska romanen skördar internationella framgångar, men samtidigt är den påfallande oläst och oälskad på hemmaplan. Nobelpristagarna J. M. Coetzee och Nadine Gordimer tvingas i likhet med många kolleger inse att de afrikaner de skildrar, och vilkas befrielsekamp de vittnat om, har annat än romanens utveckling att oroa sig över. Analfabetism, till exempel.

Den sydafrikanska romanen befinner sig i en lyckosam period: John Maxwell Coetzee har blivit tilldelad Nobelpriset i litteratur för år 2003, och Damon Galgut – som är påverkad av Coetzee i sitt författande – har nominerats till Bookerpriset för sin femte roman, *The Good Doctor*.

Samtidigt finns det emellertid en känsla av hopplöshet bland många vita sydafrikanska författare – en stigande känsla av att vara dömd att skriva rakt ut i ett ändlöst vakuum av ligkiltighet. Romanen är det uttrycksmedel de har valt, men tomheten gör dem deprimerade: de har ett intryck av att ha något viktigt att säga men att inte förmå att göra sig hörda. Åtminstone inte av sitt eget folk, i det land de kallar sitt hem.

"Den sydafrikanska litteraturen är inte bara historiskt sett en litteratur ur ett vakuum – den blir dessutom i allt högre grad en litteratur i ett vakuum", säger författaren och kritikern Roy Robins i Kapstaden. "Var finns den nya generationen av sydafrikanska författare under 50 år – svarta eller vita? Kan ni tänka er att Sydafrika skulle kunna starta en sådan topplista med författare under 40 som förekommer i tidskriften *Granta*? Vi skulle få problem med att hitta ens två stycken som förtjänade att tas med ... Det är lätt att säga att litteraturens problem i Sydafrika är att vi saknar en skönlitterär läskultur, och därmed en författarkultur. Men detta litterära problem överskuggas av ett djupare och viktigare – ett läskunnighetsproblem. Det känns nämligen nästan arrogant att bekymra sig för romanens framtid i ett land där många inte ens kan skriva sitt eget namn."

Det är förvisso sant att romanen för många svarta sydafrikaner förblir en

Av
Jason
Cowley
Redaktör på den
brittiska tidskriften
The New Statesman

Översättning:
Caj Lundgren

främmande form, något som har importerats från Europa och besudlats av kolonialismen. Och i en så fattig miljö är kanske romankonsten när allt kommer omkring bara en sorts borgerlig lyx. Vilken plats kan det finnas för romanen där trettio procent av befolkningen uppges vara hiv-positiv? Och där miljoner genom en födelsens nyck är utestängda från det civila samhället? Eller mera indirekt uttryckt: vilken relevans har den stora västerländska traditionens kanoniska texter och de gamla kulturella hierarkierna för avkoloniserade folk, som är inbegripna i en långvarig och komplicerad kamp för sitt eget självförverkligande?

NÄR J. M. COETZEE diskuterar Nadine Gordimers verk i ett av de senaste numren av *The New York Review of Books*, skriver han att Gordimer på 1970-talet nödgades inse att hos svarta sydafrikaner, det folk om vars kamp hon bar ett historiskt vittnesbörd, väckte namnet Zola, för att inte tala om namnet Proust, ingen genklang – och att hon själv var alltför europeisk för att betyda något för det folk som betydde mest för henne själv. I det påpekandet – med sin förstulna hänsyftning på Saul Bellows ökända replik om den afrikanska kontinentens misslyckande att frambringa en verkligt stor författare, en "afrikansk Proust" – kan man läsa in något av Coetzees egen saknad och besvikelse.

I en rad beundransvärda romaner, många av dem skrivna medan han var verksam som litteraturprofessor vid Kapstadens universitet på 1980- och 1990-talet, använde sig Coetzee av allegori och parabel i sitt skrivande mot apartheid och sina utmaningar mot den gamla regimens förtryck och orimligheter. Som Nobelkommittén påpekade var han "skoningslös i sin kritik av den västerländska civilisationens grymma rationalism och

kosmetiska moralism". Men Coetzee flyttade till Australien år 2002, sedan hans Bookerprisvinnande roman *Disgrace* (*Onåd*, 1999) blivit mottagen med ogillande och häpnad i hans hemland. I synnerhet av ledande medlemmar i ANC blev han anklagad för illojalitet, som om de ansåg att skönlitteraturen enbart borde komma med goda nyheter om Sydafrika efter apartheid.

I sina senare verk återvänder han tvångsmässigt till frågan om vad det innebär att vara en vit författare i Sydafrika, liksom till det dilemma det innebär att skriva om och för ett samhälle som inte kan eller vill läsa ens verk. David Lurie, huvudpersonen i *Onåd*, är en känslokall medelålders akademiker som grubblar över döden och det krympande utrymmet för humaniora vid hans universitet. Han anser att den stora europeiska kulturtraditionen – romantisk poesi, opera, filosofi och grekisk tragedi – inte har någon plats i Afrika. Vid sidan av undervisningen har Lurie ett kärleksförhållande med en av sina elever, och när förhållandet upptäcks av myndigheterna och han vägrar att göra avbön råkar han i "onåd" och får sparken. Han reser då till sin dotter Lucy och slår sig ner på hennes avsides liggande farm. En kväll blir Lurie överfallen och Lucy våldtas av ett gäng svarta.

Lämpligt nog – Coetzee är en grammatisk författare och hans romaner är schematiska, faktiskt en sorts noggrant planerade pussel – blir Lucy gravid. Men hon vägrar att göra abort, eftersom hon anser att förödmjukelse är det öde hon är mest förtjänt av i egenskap av fordom privilegierad vit kvinna i Sydafrika. Disträherad av den Byronbiografi Lurie författar i sina tankar drar han sig undan i än högre grad, och det slutar med att han förtärd av förakt ägnar sig åt att arbeta med sjuka och döende djur. Hans fall är fullständigt.

Onåd är en vacker och djärv roman, men kulturkonserverna krafter har lagt beslag på den och hävdar att den avslöjar hela sanningen om hur korrupt det nya Sydafrika är, som om det gamla Sydafrika på något sätt varit mindre korrupt. Sanningen är att Sydafrika måhända är mindre stabilt än det var under apartheidtiden, av den enkla anledningen att dess människor nu är friare och mera skeptiska.

HUVUDPERSONEN I COETZEEs senaste roman *Elizabeth Costello* är liksom Lurie vilken både i rummet och i tiden. Elizabeth är en berömd författare som reser omkring i världen till akademiska konferenser och som professionell föredrags-hållare, men hon upplever en känsla av hopplöshet. Den moderna världen med sin billiga smak, sin skräp- och kändiskultur och sin kult av allt som är nytt stör henne djupt.

På en konferens träffar hon en berömd nigeriansk författare som håller en föreläsning om romanen i Afrika. Vad som intresserar honom mest är den muntliga traditionen, säger han. Hon blir föga övertygad. "Den engelska romanen skrivs i första hand av engelska människor för engelska läsare", förklarar hon. "Det är det som gör den till en engelsk roman. Den ryska romanen skrivs av ryssar för ryssar. Men den afrikanska romanen skrivs inte av afrikaner för afrikaner. Afrikanska författare må skriva om Afrika och afrikanska erfarenheter, men jag tycker det verkar som om de hela tiden såg sig om över axeln när de skriver, på de utlänningar som skall komma att läsa dem. Antingen de vill eller inte har de accepterat att spela rollen av tolk, någon som tolkar Afrika för sina läsare. Men hur kan man helt och fullt utforska en värld på djupet, om man samtidigt måste förklara den för utomstående?"

Elizabeth Costello besvarar aldrig sin egen fråga. Man anar emellertid att hon – liksom Coetzee själv – känner vad svaret är: att romanen inte har någon framtid i Afrika, i varje fall inte förrän den skrivs av afrikaner för afrikanerna själva och inte för någon förmodad internationell läsekrets.

DET FINNS EN LIKANDE känsla av hopplöshet i Damon Galguts *The Good Doctor*, som utspelas på ett nergånget sjukhus bortom ära och redlighet i ett före detta *homeland*, de halvt självstyrande och ofta ofructbara områden där den gamla apartheidregimen tillät ett visst mått av självstyre. Man blir aldrig riktigt säker på vem som är titelns "gode doktor" – den uttråkade, nihilistiske berättaren Frank eller Laurence, den idealistiske unge läkaren som anländer full av storslagna idéer om hur en utfattig lokalbefolkning skall kunna förbättras.

The Good Doctor är måttfullt och vackert skriven. Som allegori över den känsla av överblivenhet och skuld som många vita sydafrikaner upplever ger den en vision av det nya landet som är lika naken som någonting hos Coetzee. Genom Franks relation till den kvinnliga svarta läkare han arbetar hos, till hennes stab och



Läskunnighetsproblem. I en fattig miljö kanske romankonsten bara är en sorts borgerlig lyx.

Foto: Corbis/Scanpix

till den unga, illitterata afrikanskan Maria som han köper sex av, dramatiserar Galgut de spänningar som möter även de mest optimistiska vita liberaler i ett land som tycks bli allt likgiltigare för deras öde. Det var dessa människor som trodde på kampen för att befria den svarta majoriteten och som föraktade apartheidsystemets grymhet, men som nu inte förmår acceptera förlusten av sin egen särställning.

Frank kan sålunda vara ett mera tillförlitligt vittne om Sydafrikas politiska förvandling genom att han – till skillnad från den liberale Laurence – inte har några stora förväntningar. Han må vara cynisk och föraktfull i fråga om framåtskridandet, men han längtar ändå efter något bättre – han fantiserar rentav om att han och den stackars illitterata Maria en dag skall kunna börja ett nytt liv tillsammans i storstaden, långt borta från homeland-reservatets ödsliga ofructbarhet.

Men han vet att alla sådana förhoppningar är orimliga, att det kanske aldrig skall kunna finnas någon verklig förståelse eller försoning mellan européer och afrikaner, att det sist och slutligen inte finns någon plats i Afrika för den vita människan. Och i bakgrunden till romanen finns ständigt det oförsonliga landskapet, den bush som växer så skoningslöst och täcker allt.

The Good Doctor är en roman om skuld och minne och det förflutnas instabilitet – Frank är omgiven av gestalter ur det liv han har lagt bakom sig, gestalter vilka kanske inte alltid är verkliga. Den handlar också om att vi aldrig kan undkomma sanningen om vad vi har gjort, i synnerhet i ett så befläkat land som Sydafrika.

GALGUT BOR I EN trång liten lägenhet i Kapstaden. Han är engagerad i det nya Sydafrika och djupt fäst vid västra Kapprovinsens landskap, men sedan han blev en stark kandidat till Bookerpriset har

också han talat om efterhängsna känslor av att sakna betydelse. Vid ankomsten till London blev han överraskad av hur mycket diskussion om böcker som förs i England, liksom av att där finns en engagerad gemenskap av författare och läsare av ett slag som saknas i Sydafrika.

Kommer han alls att återvända hem om han vinner framgång i Europa? Det vill man hoppas, inte minst därför att en nations födelsetrauma kan bli en källa inte endast till förtvivlan, utan också till inspiration, och detta för såväl svarta som vita författare. Det kan provocera dem till att tala klarspråk.

Detta kan förklara att det finns en sådan angelägenhet och spänning i många sydafrikanska romaner: när man läser dem känner man att något viktigt står på spel. Det är något man sällan känner när man läser en engelsk samtidsroman.

"Det är berättaren som gör oss till vad vi är och som skapar historien", skrev den store nigerianske romanförfattaren Chinua Achebe. "Berättaren skapar det minne som de överlevande måste ha – ty annars skulle deras överlevnad vara meningslös."

På senare år har det kommit fram många begåvade unga svarta afrikanska författare, i synnerhet i Nigeria, författare som har börjat skapa sina egna historier, återerövra sanningen om den afrikanska erfarenheten från utomstående och omgestalta sina hemländers myter och berättelser och hårda politiska verkligheter i litterär form. De har också skänkt ett inhemskt afrikanskt idiom åt ett fordom främmande språk, engelskan. Jag är övertygad om att samma sak kan inträffa i Sydafrika, ett land som redan har fått sin Coetzee och sin Mandela och nu väntar på sin Achebe.

Artikeln publicerades ursprungligen i *The New Statesman*.



Kulorna rullar från svindlarnas höjder

USA:s och världens ekonomi har råkat i händerna på ett girigt rövargång under formell ledning av George W. Bush. Men är detta verkligen hela förklaringen till dagens elände? Girighet underlättas ju alltid av god tillgång på andras pengar.

TILLSTÅNDET I VÄRLDEN är eländigt. Den Nya Ekonomin, som lovade ständig tillväxt och välstånd åt alla, var bara en bubbla som brast. Näringslivet hukar under folkets misstro. Globaliseringen, som skulle förena världen, är i själva verket bara den gamla vanliga exploateringen av de fattiga. Mer av handelskrig och andra, våldsamare motsättningar är att vänta. Och frågan är vad man ska skylla på.

Två amerikanska ekonomer anser sig veta svaret. Det mesta och det värsta som har drabbat oss under de senaste åren har sitt ursprung i deras hemland. I sammanfattning: USA har råkat i händerna på ett rövargång, som har den ekonomiska omoralen och den politiska arrogansen som sina ideal.

Nu är det heller inte fråga om vilka ekonomer som helst. Joseph Stiglitz är en berömd professor och har bland annat varit ordförande i Bill Clintons Council of Economic Advisers, därefter vice chef för Världsbanken. I förföl fick han Riksbankens ekonomipris till Alfred Nobels minne. Paul Krugman är om möjligt ännu mer berömd som fritänkande liberal skribent, ekonomiprofessor vid Princeton University och prisad kolumnist i *The New York Times*.

Deras utgångspunkter skiljer sig åt en smula. Stiglitz har ju en del att förklara och försvara såsom tämligen involverad i amerikansk politik under 1990-talet. Han anser nu att Clinton-administrationen gick för långt i sin budgetsanering och att man bidrog till den finansiella bubblan genom att sänka skatten på aktievinster. Men Clinton var hårt trängd både av en republikansk kongress och av konservativa demokrater som

Av

KJELL-OLOF FELDT

THE ROARING NINETIES Seeds of Destruction

Joseph Stiglitz

Allen Lane, 2003 (432 s.)

THE GREAT UNRAVELING From Boom to Bust in Three Scandalous Years

Paul Krugman

Allen Lane, 2003 (464 s.)

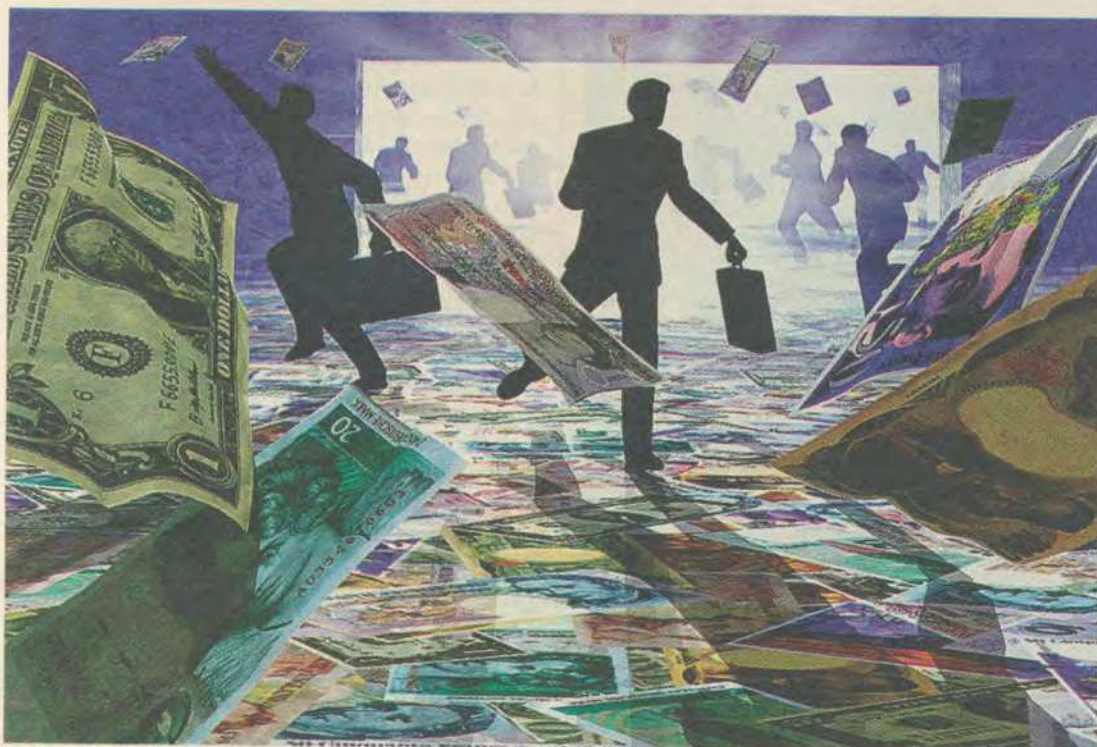
tagit till sig marknadsfundamentalisternas argument. Värst av allt var, enligt Stiglitz, att regeringen föll undan för kraven på att slopa statliga ingrepp i marknadsekonomin, som syftade till att skydda fattigt folk, miljön och andra mänskliga värden.

Stiglitz ser således det senaste decenniets finansiella bubblor och företagsskandaler som sprungna ur människans naturliga girighet efter det att politiken/staten har undanröjt alla hinder för de rika och mäktiga att utnyttja de möjligheter den fria marknaden ger att sko sig på (främst) småfolkets bekostnad. Han återkommer gärna till den teori han fick Nobelpriset för, den om asymmetrisk information, det vill säga att vissa mark-

nadsaktörer har tillgång till information som andra inte har och kan utnyttja den för att svindla de mindre vetande. Det moraliska nederlaget finns emellertid inte bara att söka i att företagsledningar och bankirer i tid kunde dra sig ur fallfärdiga företag, och få med sig feta belöningar genom bonusar och aktieoptioner. Det ligger framför allt i att man rättfärdigar egoistiskt handlande utifrån den idé som har levt kvar sedan Adam Smiths dagar: att den som strävar efter sin egennytta därigenom bidrar till allmännyttan. Den idén är felaktig och farlig, konkluderar Stiglitz.

PAUL KRUGMAN TAR UT SVÄNGARNA betydligt mer. (Först en varning till regelbundna läsare av *The New York Times*: hans bok är en klippbok, ett urval av kolumner han publicerat i denna och andra tidningar under perioden 1998–2003.) Krugman delar Stiglitz skepsis mot tesen att Marknaden alltid har rätt, och även i hans bok spelar den oförsvarliga girigheten hos storföretagens ledare/ägare en viktig roll. Men Krugman går längre. Där Stiglitz beklagar politiska misstag och fördömer politikernas brist på moral, ser Krugman en gigantisk konspiration mellan Bush-administrationen och den republikanska högern å ena sidan och storfinansen å den andra.

I förordet säger han sig vara drabbad av insikten att USA styrs av en extremhöger med revolutionära avsikter. Likt andra revolutionära rörelser anser sig denna inte behöva leva efter lagar och spelregler som den själv ogillar. Dess aktivister har rätt att ljuga och bedra eftersom bara de sitter inne med Sanningen. Och varje invändning



Turbokapitalism. När pensionsfondernas pengar började flöda in på världens aktiebörser, blev det fritt fram för mäklare, förvaltare och så kallade analytiker att ta för sig ur en ständigt växande guldhög.

Foto: Corbis/Scanpix

måste kämpas ner enligt devisen att ändamålet helgar medlen. Det som gör denna höger extra farlig är att den stöds och finansieras av ett "corporate America", som med sina kampanjpengar fört den till makten och nu vill ha full valuta för sina pengar. Slutmålet, tror Krugman, är att avskaffa alla skatter på kapital och förmögenheter och att därmed tvinga fram en krympning av välfärdsstaten.

Svenska läsare torde från hemmaplan känna igen åtskilliga av de verklighetsbilder som böckernas författare använder för att ge stöd åt sina teser. Finansmarknadens profitörer, som under 1990-talet bara hade rådet "köp, köp, köp". Börsbolagens direktörer, som utan hämningar hävat in sina belöningar i företag som förlorade pengar och avskedade folk. Samt diverse fiffel i stort och i smått för att hålla aktiekurserna uppe tills bubblan brast. Fast för de riktigt feta skandalerna med kriminella inslag måste man gå utomlands, till Enron och World.Com i USA, och till Ahold i Holland.

VILKA BLEV DÅ de mest förödande konsekvenserna av de "förstörelsens frön" som, enligt Stiglitz, såddes under 1990-talet? Det enklaste svaret är förstås alla de pengar som försvann, antingen som spararnas/aktieägarnas faktiska förluster eller bara som hägrande vinster, upplösta i luft. Det grövsta fallet av penningförstörelse är kanhända Enron. Direktörerna hade förmått sina anställda att placera sitt pensionssparande i Enron-aktier och manade dem att ha "is i magen", medan de själva i rask takt sålde sina innehav när det började brännas. Men sedan blir det mer komplicerat.

Om jag förstått Stiglitz rätt, är den svåraste förlusten att den gamla goda kapitalismen gått hädan, den som handlade långsiktigt och till exempel behöll sina anställda även i tider när affärerna gick sämre, för att sedan kunna ha dem kvar i bättre tider. Hans bok avslutas med ett avsnitt som handlar om en annan väg för Amerika – mot en ny demokratisk idealism. På den vägen ska traditionella värden som förtroende och lojalitet åter hedras, och näringslivets toppar ska inse att de har ett större ansvar inför folket än att bara öka före-

tagens värde åt deras ägare. De av folket valda politikerna har naturligtvis ett ännu större ansvar. Stiglitz är nästan lika upprörd som Paul Krugman över den republikanska administrationens lyhördhet inför storfinansens krav, med skattesänkningarna för de rika, särskilt avskaffandet av arvsskatten, och likgiltigheten inför miljökonsekvenserna av en energipolitik som utesluter alla andra intressen än oljeindustrins. I stället för att hylla och uppmuntra girigheten måste politiken ge resurser och stimulans åt gamla dygder som hederlighet och medkänsla i ett rättvist samhälle.

Allt detta är gott och väl ment. Men Stiglitz bok saknar lösning på det huvudproblem han så ofta återkommer till. Liksom många andra lägger han en stor del av skulden för 1990-talets galenskap på avregleringarna av världens finansmarknader under 1970- och 80-talet. Dessa lämnade fältet fritt för kortsiktighet, spekulationer och bedrägerier. Men i sin bok har han inget förslag på eller idé om hur dessa marknader skulle kunna regleras tillbaka till fördel för den gamla goda kapitalismen. Här liknar han många avregleringskritiker. Man inser att har katten väl en gång släppts ur säcken går det inte att stoppa in den igen.

Krugmans budskap är enklare: ut med George W. Bush! Till Stiglitz litet stillsammare analys fogar han ett antal korta, närmast explosiva anklagelseakter mot den amerikanska högern i allmänhet och presidenten i synnerhet. Den som vill fylla på sitt förråd av "Bush-Bashing" hittar en del att gotta sig åt. Att Bush ljugar anser Krugman mest uppenbart när presidenten beskriver den stora tioåriga skattesänkningen som mest gynnsam för småföretagare och medelklassen, medan den i själva verket, efter några år, höjer skattebördan för dessa kategorier – något som regimen försöker dölja. De enda som tjänar på skattereformen är den allra rikaste procenten av den amerikanska befolkningen. Bush ljugar också när han påstår att han kan privatisera det allmänna pensionssystemet (Social Security) utan att det sänker pensionerna för dagens och morgondagens pensionärer. Politikens egentliga syfte är att svälta ut federala och lokala resurser som kan motverka fattigdom och minska underklassens utanförskap.

AXESS RECENSERAR

Theorizing Diaspora
Jane Evans Brazier &
Anita Mannur (red.)
s. 41

Förr ansågs att platsen där folk bor avgör den sociala identiteten. Under senare år har dock detta perspektiv utmanats av ett nätverkstänkande. Med hjälp av modern teknik har man ständig tillgång till aktuell information om den egna gemenskapen. Karl-Olov Arnstberg läser en krävande och bitvis givande antologi om nya begrepp och idéer.

It don't worry me
Ryan Gilbey
s. 42

1970-talet var det decennium då det klassiska Hollywood-systemet kollapsade, men också en tid som konstnärligt sett var sällsynt kreativ. Enligt en ung entusiast står sig filmer som *Annie Hall* och *Taxi Driver* lika väl än i dag. Hans bok är, menar Astrid Söderbergh Widding, fylld av inspirerande reflektioner.

Robert Mugabe
Stephen Chan
s. 43

En gång talade Robert Mugabe om fred och demokrati. I dag är han diktator i ett land som svälter. En ny biografi, recenserad av Pernilla Ståhl, tecknar ett nyanserat porträtt av en komplicerad och föga sympatisk figur.

Staten
Platon
s. 44

Bland Platons alla dialoger intar *Staten* en särställning, dels genom omfånget, dels därför att den utgör urkund för flera olika delområden inom filosofin. Men den har också utsatts för hård kritik, inte sällan på grund av illvilja eller missförstånd. Gösta Grönroos låter sig imponeras av Jan Stolpes nya översättning, samtidigt som han ställer sig delvis frågande till hur hela projektet är upplagt.

Im Raume lesen
wir die Zeit
Karl Schlögel
s. 46

Med upplysningen slutade geografin och historieskrivningen att tala med varandra. Efter några viktiga "rumsrevolutioner" är dialogen åter i gång. Anders Björnsson ser platsen återvända.

Ett annat mål för Krugmans angrepp är den till slapphet gränsande tolerans, som regimen visat gentemot excesser och olagligheter i storföretagen. Enligt hans mening skulle varken Enron eller World.Com ha utretts ordentligt om det inte funnits en modig åklagare i New York vid namn Eliot Spitzer. Kan det bero på, frågar Krugman, att både Bush och vicepresident Dick Cheney varit djupt insyltade i oljeindustrin? Bush gjorde sin förmögenhet på en avancerad insideraffär som ledamot i styrelsen för ett bolag i oljebranschen med knackiga affärer. Dessa förbättrades avsevärt då bolaget kunde redovisa en stor reavinst vid försäljning av ett ännu knackigare dotterbolag. Visserligen uppdragades att moderbolaget självt satt priset och finansierat köpet. Men Bush hann dessförinnan sälja sina aktieoptioner (för 846 000 dollar). De nära relationerna till oljeindustrin ledde också till att administrationen i det längsta försökte dölja att den stora energikrisen i Kalifornien skapades av oljebolagen genom att de helt enkelt drog ner produktionen.

JAG KAN TÄNKA MIG att åtskilliga svenska läsare av de här båda böckerna kommer att nicka instämmande – här har vi orsakerna till världens eländiga tillstånd: avregleringarna, den giriga storfinsansen, och så naturligtvis Bush. Men jag tänkte komplicera saken en smula. Låt oss först ta fenomenet Bush. Otivelaktigt för han och hans regim en politik som inte bidrar särskilt mycket till välfärd och fred i vår värld. Tvärtom startar han krig och driver en påtagligt nationalistisk handelspolitik, river upp ingångna avtal et cetera. Troligt är också att hans skattesänkningar har skapat allmän osäkerhet om den långsiktiga stabiliteten i amerikansk – och därmed världens – ekonomi. Hopp finns naturligtvis om att väljarna kan byta ut honom mot en demokrat i nästa års presidentval. Frågan är emellertid om skillnaden blir så rasande stor. Det jag hittills har sett av de demokratiska aspiranternas politiska program skapar ingen större tillförsikt. Möjligen kan oljeindustrin möta kärvare tider och miljöpolitiken rustas upp, vilket i och för sig inte vore något litet framsteg.

Men min huvudpoäng är att den händelse som verkligen har skakat världsekonomin, det vill säga det tidiga 2000-talets finansiella sammanbrott, inte kan skyllas på Bush. Den stora bubblan som brast byggdes upp under 1990-talet (och dess rötter går ända tillbaka till 1980-talet) i en besinningslös virvel av jakt på vinster som inte fanns. Vilket inte hindrar att nästan alla världen över deltog i jakten. Inte ens de skandalartade insideraffärerna, de orimliga belöningssystemen och de alltför många männen med fingrar i någon annans syltburk var en isolerad amerikansk sjuk, utan en närmast global epidemi. Visst låg smittkärnan ofta i USA, men motståndskraften var svag överallt, även i det till synes så korrekta, socialdemokratiska Sverige.

Men om det inte var Bush, då var det väl 1980-talets avregleringar av de finansiella marknaderna som satte i gång dansen kring guldkalven och som skapade alla kriser och krascher? Joseph Stiglitz har många anhängare i vårt land, särskilt bland motståndarna till den så kallade nyliberalismen. Men dessa delar hans svaghet att inte kunna ange hur en återreglering skulle gå till. Intressant har också varit att notera att de argaste kritikerna av 1980-talets avregleringar nästan mangrant slöt upp bakom marknadens fria han-

tering av den svenska kronan när de skulle argumentera mot Sveriges övergång till euron. I dag har Sverige kvar två marknadsregleringar, den ena för hyresbostäder, den andra för detaljhandeln med sprit, vin och starköl. (Jag bortser då från arbetsmarknaden, där regleringarna i varje fall inte kunnat uppfylla det tänkta syftet om full sysselsättning utan kostnadsinflation.) Vad hyresreglering och statligt monopol för handeln med alkoholdrycker än har uträttat, går det knappast att hävda att de har utrotat fusk, skandaler och girighet. Snarare har de skapat en miljö med starka frestelser att jobba med svarta pengar och annat mygel.

Det torde vara insikter av sådant slag som lett till att vi har fått en ny debatt om behovet av en moralisk upprustning i det ekonomiska livet, om normer och kontroller som ska få bukt med girigheten och den kortsiktiga vinningslystnaden.

**Även
centralbanker
kan väl tycka
att människan
behöver skyddas
mot de svåraste
verkningarna
av sin naturliga
girighet.**

Finansinspektionen ska granska hur livbolagen tagit tillvara försäkringstagnans intressen, vilket borde vara en grannliga uppgift eftersom inspektionen redan har godkänt de mest ifrågasatta affärerna. Beslutsfattarna i näringslivet söker vinna trovärdighet genom att byta styrelser och chefer i de för omoral mest misstänkta företagen. Och regeringen har tillsatt en "etikkommission" som ska lära ut vad som är god moral i affärlivet.

MEN VAD ÄR DET SOM egentligen har hänt? Var det sena 1900-talets kapitalister och deras hantlangare av annat skrot och korn än den kapitalism som

byggde upp det moderna industrisamhället? I likhet med Joseph Stiglitz tror jag att människan biter en naturlig girighet och att det är omständigheterna som avgör om hon får tillfälle att praktisera den. Den omständighet som gjorde det möjligt att praktisera girighet i en tidigare inte skadad omfattning och med massverkan, var att gamla och nya aktörer på de finansiella marknaderna och i storföretagen under ett par årtionden fick chansen att hantera miljarders miljarder av andras pengar. De pengarna kom från hundratals miljoner småsparare eller småkapitalister som hade lockats att placera sitt sparkapital (mestadels med sikte på ålderdomens behov) i tillgångar som skulle ge bättre värdetillväxt än banken, det vill säga i första hand aktier. Den växande medelklassen i Väst Europa och Nordamerika hade råd att spara och motiv för att göra det – den såg fram emot ett långt liv efter pensioneringen, ett liv som också det gärna fick vara behagligt. I många länder uppmuntrade de politiska makthavarna starkt detta beteende; den svenska riksdagen gick så långt som att göra det enskilda pensionssparandet i fonder obligatoriskt.

En uppenbar konsekvens blev att pengar i stora mängder flödade in på världens aktiebörser och, enligt lagen om tillgång och efterfrågan, drev priserna/aktiekurserna uppåt. Och ju mer de steg, desto fler småsparare drogs till aktie- och fondmarknaderna. För mäklarhus, kapitalförvaltare och så kallade aktieanalytiker var det bara att med rejäla avgifter och arvoden ta för sig ur en ständigt växande guldhög. Nya vinstmöjligheter öppnade sig också i börsföretagen när aktiestocken växte och antalet aktieägare kunde räknas i hundratusental eller miljoner. "Insiders" med exklusiv information kunde tjäna grova pengar genom

egna aktieaffärer utan att lämna spår efter sig. Förvisso har kapitalister i alla tider försökt svindla andra kapitalister, men i masskapitalismens tid går det att göra utan risk för att drabbas av de svindlades motåtgärder eller hämnd.

En annan konsekvens av den nya kapitalismens ankomst var att tempot i transaktionerna blev allt högre, sikten i placeringarna allt kortare. En del av marknadsaktörerna, det vill säga de som tjänade pengar på varje transaktion i form av courtage, gladdes naturligtvis över detta och gjorde vad man kunde för att uppmuntra jakten på den i varje ögonblick bästa placeringen. Men även kapitalförvaltarna utgick från att uppdragsgivarna/småspararna hade som främsta syfte med sina fond- och aktieval att tjäna pengar. (Man fann det mindre troligt att deras val motiverades av en vilja att med sitt kapital bidra till företagets långsiktiga överlevnad.) Mellan kapitalförvaltarna uppstod i varje fall en intensiv tävlan om värdetillväxten i deras tillgångar för att hålla uppdragsgivarna på gott humör och förhindra att de övergick till någon konkurrent. Börsföretagen drogs med i den snabba dansen; i början på 1990-talet böjde sig de svenska för marknadens krav att övergå till resultatredovisning varje kvartal. Och "kvartalskapitalismen" var ett faktum; ingen vågade ta risken att de nya (små)kapitalisterna skulle visa sitt missnöje genom att dra iväg någon annanstans.

ATT GÖRA OM DENNA NYA KAPITALISM till "den gamla goda" med långsiktigt ansvar och entreprenöriell hederlighet lär inte gå. Men några av dess svagheter skulle kunna upphävas. Den absoluta merparten av sparkapitalet ska ju bli pensioner och ligga fast under lång tid. Desto märkligare, nästan dåraktigt, är det då att så mycket arbete och kostnader läggs på frekventa omplaceringar för att hänga med i, och bidra till, aktiemarknadens kortsiktiga fluktuationer, eftersom alla borde veta att i det långa loppet måste de allra flesta värdepappersportföljer hamna på marknadens genomsnittliga nivå. Förhoppningen är att spararna mer allmänt genomsådar illusionen i begreppet "effektiv kapitalförvaltning", och att fler förvaltare medger dess existens. Det skulle spara pengar och dämpa stressen för båda parter.

Historien visar, tycker jag, att girigheten firar sina största triumfer i tillgångsmarknader vars priser rusar i höjden, med andra ord bubbler som växer. Det är sådana faser

som skapar utrymme för de dyraste svindlerierna, men också för de värsta misstagen. Av någon anledning har handhavarna av den ekonomiska politiken visat föga intresse för att försöka sticka hål på dylika bubbler, antingen de har uppstått på aktie- eller fastighetsmarknaden. Särskilt anmärkningsvärt är att ingenting görs av de regeringar och centralbanker som säger sig ha finansiell stabilitet som ett viktigt ekonomisk-politiskt mål. Under 1990-talsbubblans framväxt muttrade visserligen flera centralbankschefer om att det kanske höll på att gå för långt (Alan Greenspan i amerikanska Federal Reserve är ihågkommen för ett enda uttalande, framfört 1996, om "irrational exuberance"). Men man gjorde ingenting för att sätta stopp för den våldiga framfarten. Nästa gång det börjar bubbla borde man göra mer än bara muttra. Även centralbanker kan väl tycka att människan behöver skyddas mot de svåraste verkningarna av sin naturliga girighet. ■

**Visst låg
smittkärnan ofta
i USA – men
motståndskraften
var svag överallt,
även i det till
synes så korrekta,
socialdemokratiska
Sverige.**

Farväl till platsen

THEORIZING DIASPORA

Jane Evans Braziel & Anita Mannur (red.)

Blackwell, 2003 (360 s.)

ATT LÄRA SIG SKILJA MELLAN primära och sekundära identiteter brukar ingå i socialpsykologins grundkurs. Primära är sådana identiteter som alla föds till, och de är vanligen tre: kön, familj/klan och etnisk grupp. Senare i livet förvärvas andra identiteter: riksdagsman, präst, förortsmamma, fotbollsspelare et cetera. De primära identiteterna behöver inte alls vara viktigare för självuppfattningen än de sekundära; lagtillhörigheten för en fotbollsspelare kan vara mer avgörande än till exempel släkttillhörigheten. Och det behöver inte vara särskilt viktigt att vara svensk, i etnisk mening. Inom svenska elitskikt är det tvärtom vanligt att presentera sig som kosmopolit och ta avstånd från det nationella.

Att helt byta nationell identitet, till exempel från invandrad kurd till assimilerad svensk, kräver en hel del arbete. Och frånsatt att man kan tvivla på att särskilt många verkligen vill byta, är det långt ifrån säkert att ett byte verkligen går att genomföra. Etnologer har en tumregel som säger att en sådan process löper över tre generationer.

På samma sätt som det är svårt för individen att med en viljeakt byta etnisk tillhörighet, är det svårt att bevara den etniska särarten intakt över ett antal generationsskiften. Assimilationsprocessen brukar därför uppfattas som obönhörlig: Den som flyttar till Sverige från ett annat land kommer antagligen inte i första, kanske heller inte i andra, men med stor trolighet i tredje led att ha barn som upplever sig själva som svenskar, om än med rottrådar till en annan etnisk tillhörighet.

Ur detta perspektiv är det bara en handfull etniska minoriteter som lyckas bevara sin särart inom en annan etnisk grupps domäner över flera generationer. Romer och judar framhålls som regel i litteraturen.

Vari bottnar just deras "etniska kompetens"? Den norske antropologen Fredrik Barth talade i slutet av 1960-talet om "gränsbevarande mekanismer", ett svar som fortfarande är giltigt och flitigt refererat. I korthet handlar det om tre sätt att aktivt förhindra assimilering. För det första måste man inom en minoritet hålla på endogami, giftermål inom den egna gruppen – i annat fall gifter man ut egna medlemmar och gifter in medlemmar av andra grupperingar. För det andra måste man slå vakt om en egen socialisationsprocess – om inte judar uppfostrar sina egna barn till judar, kommer det inte att finnas några judar i framtiden. Och för det tredje behövs en bekräftelse på att man är utvald – om inte barnen känner att det judiska innebär något särskilt, lär de inte se någon poäng med de besvär som är förknippade med att tillhöra en etnisk minoritet.

Resonemanget bygger på att platsen folk bor på är av avgörande betydelse. En nation är en plats där den ena eller andra etniska gruppen dominerar; Sverige är en plats som domineras av etniska svenskar. Minoriteter lever här på villkor som bestäms av svenskar. "Det svenska" är den självklara normen, svår att urskilja för svenskar men mycket märkbar och mer eller mindre uthärdlig för andra grupperingar.

Under det senaste decenniet har dock detta



Hemma fast borta. Parabol och annan modern teknologi håller nätverken och den etniska identiteten vid liv.
Foto: Anders Wejrot/Scanpix

plats- och nationstänkande utmanats av idén om nätverket. En av de stora samhällsvetenskapliga diskussionerna under 1990-talet handlade om platsens avklingande betydelse för identitetsbyggandet. Begrepp som nätverkssamhälle, platslöshet, transnationalism och globalisering tillhör standardprosan inom samhällsvetenskapen.

VI HAR OCKSÅ FÅTT SE ETT nytt slags klassamhälle växa fram, där eliten betecknar sig själv som kosmopolitisk, samtidigt som etniska revitaliseringsprocesser pågår i den nedre delen av samhällshierarkin. Allt fler grupper, såväl etniska som religiösa – oftast både och – klarar att framgångsrikt bevara och förnya sig själva, att inte assimileras. Detta möjliggörs i hög grad av modern teknik. Med hjälp av parabolantennor, mobiltelefoner, Internet och lågprisflyg är det möjligt för minoriteter att bygga upp nätverk med tillgång till ständigt aktuell information om händelser och personer inom den egna gemenskapen, oavsett om dessa bor kvar "hemma" eller befinner sig i en helt annan del av världen, i diaspora.

Begreppet diaspora kommer från grekiskan och betyder ungefär att så eller sprida sin säd på andra ställen. Det handlar om gemenskaper som befinner sig på "fel" plats ("displaced communities"): grupper som har emigrerat, som har hamnat i en mer eller mindre självvald exil. I antologin *Theorizing Diaspora* har Jane Evans Braziel och Anita Mannur samlat ett antal viktiga texter i ämnet. Det äldsta bidraget är från 1988, det yngsta från 1999, och här finns kända postmoderna tänkare som Arjun Appadurai, Paul Gilroy, Stuart Hall och Lisa Lowe representerade. I fokus finns frågan varför diaspora har blivit ett så flitigt använt begrepp inom samhällsvetenskaperna och humaniora. Att befina sig i diaspora är inte bara att befina sig i en eller annan samhällelig marginal, utan också att befina sig i centrum för det postmoderna kritiska tänkandet.

Den som har följt litteraturen har kunnat se hur forskarna har övergett ett essentialistiskt tänkande för ett konstruktivistiskt, som uppmärksammar hur hybridiserade identiteter byggs upp och vidmakthålls. Dessvärre har detta också inneburit att begreppet diaspora har rört sig från en klar

teoretisk position till ett mer diffust och ideologiserat forskningsfält. Det har kommit att innefatta alla möjliga slags migrationer, inte bara mellan nationer utan också inom dem, liksom mellan grannländer. Många diasporiska gemenskaper har inte flyttat särskilt långt: kroater till Bosnien, hinduer till det muslimska Kashmir, finska arbetare till Olofström. Men diaspora har också diskuterats när det gäller förflyttningar mellan och inom stora städer. Med ett stockholmskt perspektiv skulle det innebära att Östermalmsbor som bosätter sig på Södermalm därigenom kommer att leva i diaspora.

Perspektivet kan på så sätt givetvis kasta en del ljus över betydelsen av lokala identiteter, men samtidigt förlorar begreppet genom ett alltför allmänt bruk mycket av sin analytiska kraft. Själv menar jag att diaspora framför allt handlar om etniska minoriteter, om folkgrupper som lever i exil och vad detta betyder för dem själva och för omgivningen. Teoretiserandet är inte lika intressant som mer jordnära frågor, som beskriver hur diasporiska identiteter praktiseras och upplevs.

AV ANTOLOGINS TEXTER HAR JAG mest utbytte av Arjun Appadurais uppsats "Disjuncture and difference in the global cultural economy". Han presenterar där sitt alternativ till platstänkandet. Vad betyder det för lokala vardagsverkligheter att mångkulturella världar formas på platser som i går var etniskt homogena? Och vilka är implikationerna av att små men ekonomiskt och politiskt viktiga eliter odlar tanken att världen är en sammanhållen enhet, en global by? Men framför allt: Hur förändrar arbetskraftsinvandring, flyktingar och turister det sociala landskapet?

Själv reste jag på 1970-talet i Asien. Unga resenärer från hela världen definierade sig själva som ett slags världsnomader. Vi kände igen varandra, vi visste var vi kunde finna våra bröder och sysstrar. När vi anlände till Goa eller Katmandu visste vi snart vart vi skulle bege oss för att finna andra av samma sort. Vi levde ett liv som var av stor betydelse för många av de orter vi valde – det lokala välståndet kunde till och med bero på oss – men de sociala kontakterna med lokalbefolkningen var så gott som enbart instrumentella.

Vi levde i en egen värld, där platsen betydde nästan allt, men där relationen till platsen aldrig gick på djupet. Också när vi befann oss på världens vackraste och mest omskrivna platser, hade vi vårt huvudsakliga intresse riktat mot varandra, eller möjligen mot nästa plats. Vi som kom i går var redan på väg till nästa plats.

Ännu ett exempel, hämtat från Ubud, en stad på Bali, där jag med min familj levde under ett par halvårslånga perioder. Själva tillhörde vi en koloni av mer eller mindre lättjefulla "long-timers", omgivna av hårt arbetande risbönder, som vanligen endast kunde några få ord engelska och egentligen aldrig kunde tappa av det ekonomiska flödet, som turisterna förde till denna hantverks- och konstnärstad. Men det fanns många andra grupperingar. Busslaster med ett annat slag av turister kom om förmiddagarna. Deras uppgift var att konsumera konst, hantverk och en lunch, innan de återvände till turisthotellen på södra Bali.

Givetvis fanns också de unga resenärer som nämnts ovan. Och precis som det fanns helt olika slags turister, så fanns det olika slag av balineser. En grupp vid sidan av risbönderna var alla de "locals" som levde på att hyra ut hus och rum, på balinesisk musik, teater och dans, på konsthantverk och på att måla tavlor för turisterna. Det byggdes också upp en "kapitalistisk" överklass bland balineserna. Dessa levde snarare på turismen än på turisterna, eftersom de sällan hade direktkontakt med dem. Till dessa grupperingar kan läggas de javaneser, som av balineserna betraktades som skyldiga till allt ont som kunde hota turismen. Blev man lurad när man tankade sin hyrbil, hävdade balineser alltid att det var en javanes som var skyldig. På samma sätt förhöll det sig om någon blivit bestulen.

Och mitt i detta collage av *ethnoscapes* fanns givetvis det uråldriga balinesiska kastsamhället kvar. Alltsammans bildade en så komplicerad social brygd, att troligen ingen enskild person hade tillräde och kompetens i samtliga sfärer.

EN POÄNG I SAMMANHANGET är att den turist som kom från Arboga eller någon annan svensk stad ungefär lika stor som Ubud, antagligen ansåg sig göra en visit i en uråldrig, om än för turismen anpassad värld. Med en konventionell tolkningsram reser Arbogabon från en (post)modern värld till en traditionell. En mer rättvisande beskrivning är, att han reser från ett lokalt Arboga till en ort som är mer globaliserad än Arboga med stor trolighet någonsin kommer att bli. I den mening som gör han snarare en resa till "framtiden" än till en pittoresk skärva av "det förflutna".

Detta slag av skitade gemenskaper fångar socialantropologen Arjun Appadurai in med suffixet -scapes: Alltid under förändring och flytande, men inte desto mindre med, enligt ett lokalt synsätt, förhållandevis konstanta sociala formationer, ett slags globala kulturella flöden: *Ethnoscapes*, *Mediascapes*, *Technoscapes*, *Finanscapes*, *Ideoscapes*. Poängen med dessa -scapes är att de kan kopplas till globaliseringen och således skär över eller ignorerar traditionella lokala och nationella gränsdragningar.

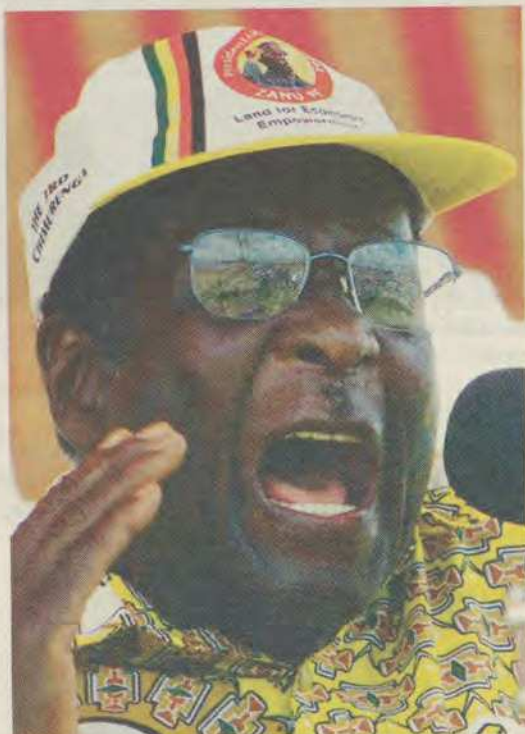
Modern etnicitet i form av *ethnoscapes* kan ta sig många uttryck: etniska släktgemenskaper, etniska lokalsamhällen, etniska kategorier, etniska nätverk och etniska organisationer. På så sätt blir etniciteten ett flytande fenomen, som kan spela stor roll vid konstruktionen av individuella etniska tillhörigheter, utan att nödvändigtvis framträda som en entydigt betydelsebärande formation.

Begreppet *ethnoscape* använder Appadurai för att beteckna grupperingar som befinner sig i

rörelse, exempelvis turister och flyktingar. Dessa konstituerar en ständigt skiftande värld, som Appadurai kontrasterar med de förhållandevis stabila lokala gemenskaper och nätverk genom vilka dessa personer och grupper rör sig.

De bidrag som valts till antologin är dock alla ganska krävande läsning. Flertalet av författarna är terminologiskt frikostiga. Den postmoderna jargongen flödar och eftersom uppsatserna i snitt har ett decennium på nacken, känns flera av dem redan lite dammiga. Postmodernt tänkande är vanligen färskvare.

KARL-OLOV ARNSTBERG



Korrumperad av makten. De första två åren levde Mugabe upp till sitt goda rykte.

Foto: Reuters/Scanpix

En ond man i Afrika

ROBERT MUGABE
A Life of Power and Violence

Stephen Chan

Tauris, 2003 (240 s.)

NÄR STEPHEN CHAN, professor i internationella relationer vid University of London, en kväll ser ett nyhetsinslag om ockupationen av gårdar i Zimbabwe, känner han genast igen en av "ledarna" för "krigsveteranerna". Det är den gatupojke han själv anställde en gång 1980 för att tvätta bilarna åt en grupp valobservatörer, och sannerningen inte någon veteran från något som helst krig någonsin. Denna anekdot ingår i Chans initierade, aldrig demoniserande, skildring av Robert Mugabe och dennes tid vid makten: *Robert Mugabe: A Life of Power and Violence*. Fram träder här bilden av en hänsynslös och maktlysten taktiker som när revolutionsromantiska drömmar.

Chan, som själv var rådgivare åt den zimbabwiska regeringen under åren närmast efter självständigheten, redogör för den ekonomiska och

politiska utvecklingen i landet, och han sätter också in Mugabes agerande i ett regionalpolitiskt sammanhang. Författaren är väl bevandrad i den moderna zimbabwiska prosan, och han ger flera exempel på hur Mugabe och dennes maktutövning speglas i litteraturen. Dambudzo Marecheras prisbelönade roman *The House of Hunger*, som Chan återkommer till ett flertal gånger i boken, står för den mest slagkraftiga metaforen för det alltmer desperata tillståndet i landet.

När Mugabe övertog makten från Ian Smiths rasistiska regim i vad som tidigare hette Rhodesia, förknippades han inte med desperation och hunger. Mugabe lovprisades av intellektuella och politiker av alla kulörer i Väst. Han talade om fred, försoning och demokrati, och han gjorde sig snabbt ett namn som en skicklig och respekterad medlare i flera konflikter, till exempel i Moçambique. Nu är Mugabe persona non grata i Väst. Han styr med järnhand ett land i galopperande förfall. Inflationstakten är runt 300 procent, och det råder en allt svårare hungersnöd i det bördiga Zimbabwe. Denne Mugabe stryper pressfriheten, fängslar olikstänkande och exproprierar mark från vita bönder. Han talar om socialism, och han gör ideligen hätska utfall mot vita och mot det han kallar Tony Blairs "bögregering". Vad är det som har hänt? Har Mugabe, som man här och var inom den brittiska pressen har hävdad, blivit spritt sprängande? Eller har Mugabe, som Chan antyder, spelat bluffstopp mest hela tiden?

CHAN KONSTATERAR ATT Mugabe de första två åren levde upp till sitt goda rykte, men poängterar att man redan tidigt kunde skönja en mörkare sida. Det finns oklarheter kring Mugabes roll till exempel när det gäller mord på flera gerillaledare i samband med frigörelsen från britterna. Mugabe var också utomordentligt samvetslös när det gällde att säkra sin position som ledare i det självständiga Zimbabwe. I Matabelelands i västra Zimbabwe lät Mugabe vid mitten av 1980-talet med hjälp av den reguljära armén och den så kallade Femte brigaden, en av Nordkorea tränad specialstyrka, terrorisera och mörda politiska motståndare. Uppskattningsvis 18 000 personer dog av statsterrorism i Zimbabwe under 1980-talet. Övergripen i Matabelelands, som Chan dröjer länge vid, var länge något som förtegs i Zimbabwes officiella historia. Omvärlden reagerade inte heller, eftersom Mugabe vid den här tiden fortfarande åtnjöt stor respekt.

År 1985 ägde det första parlamentsvalet efter självständigheten rum. Mugabe och hans ZANU (Zimbabwe African National Union) vann, liksom i varje parlaments- och presidentval sedan dess. Chan konstaterar att valet 1985, i alla fall på själva valdagen, var förhållandevis fritt. Zimbabwe njöt fortfarande självständighetens sötna. Väljarna kunde med egna ögon se att utvecklingen verkade gå i rätt riktning: skolor byggdes och tillgången på sjukvård förbättrades.

Ett decennium efter Zimbabwes självständighet föll Berlinmuren, och den demokratiseringsvåg som svepte över Östeuropa nådde även till södra Afrika. Sydafrikas apartheidpolitik började avmattas och Pretoria tvingades släppa kontrollen över Namibia. Där vann befrielseorganisationen SWAPO landets första val och Sam Nujoma blev president. Nujoma, som suttit vid makten sedan 1990 och vars intresse för demokrati tycks ha svalnat betydligt sedan självständigheten, är en av dem som mest energiskt har försvarat Mugabes politik de senaste åren.

År 1990 gick ZANU, som då bytt namn till ZANU-Patriotic Front, till val på visionen om ett socialistiskt samhälle, byggt på marxist-leninist-

tiska principer. Ett år senare samlades det brittiska samväldets medlemmar i Harare och under högtidliga former antogs Hararedeklarationen, som även Mugabe skrev under. Här fastslås att medlemsstaterna ska respektera och garantera individuella fri- och rättigheter, låta marknads ekonomin spela en central roll och ha ett oberoende rättsväsende. Det är alltså ingen överdrift att säga att Mugabe under sin tid vid makten har visat stor skicklighet i konsten att tala med kluven tunga. Hans officiella retorik under åren efter Hararedeklarationen innehöll, trots budskapet i valrörelsen, åtskilligt om demokrati och mänskliga rättigheter. Som kuriositet kan nämnas att han 1993, under ett besök i Beijing, läxade upp sina kinesiska vänner och talade om vikten av opposition och fria val.

ZIMBABWE STÄLLDE SIG, efter viss tvekan, bakom sanktionerna mot Irak under Gulfkriget. Chan noterar att ställningstagandet tvättade bort de fläckar på Mugabes internationella rykte som den Femte brigadens övergrepp hade åstadkommit. ZANU-PF och Mugabe vann även valen 1995. Men vid den här tiden hade den gängse bilden av Mugabe förändrats. Han hade tidigare uppfattats som en man full av motsägelser: en skicklig och modig diplomat på den internationella arenan och en hänsynslös maktspelare på den inhemska scenen. Nu uppfattades han mer som en ond man besatt av den personliga makten.

Stephen Chan konstaterar, vilket han själv anser är ett kontroversiellt påstående efter de senaste årens händelseutveckling i Zimbabwe, att Mugabe på 1990-talet aldrig helt sade upp bekantskapen med demokratin. Han spelade, skriver Chan, ett väldigt hårt spel, men han blåste aldrig av matchen helt och hållet. Zimbabwe har, något förenklat, varit ett slags fiktiv demokrati med några få genuina inslag. Rättssystemet fungerade förhållandevis oberoende fram till gärdsockupationerna. Flera oppositionstidningar startade i städerna, men det var kontrollen över den lokala radion som var nyckeln till röster på landsbygden. Och den kontrollen innehades och innehas fortfarande av ZANU-PF.

Oppositionens fragmentering innebar att Mugabe och hans sympatisörer kunde göra gällande att Zimbabwe faktiskt var en demokrati, samtidigt som man aldrig på allvar behövde frukta att ställas inför ett politiskt motstånd. Chan citerar den oberoende regimmotståndaren Margaret Dongo, som 1995 ifrågasatte varför oppositionens kandidater försökte kämpa mot Mugabe: "Oppositionen har inga helikoptrar. Den kan inte nå landsbygden. Jag förstår inte varför de ställer upp i valet. De ger bara trovärdighet till Mugabe genom att göra så att det ser ut som om vi har en riktigt demokrati."

En av bokens fyra övergripande reflektioner kring Mugabes karaktär siktar in sig på att han trots allt tycks ha ett behov av att hålla val litet då och då, även om det numera krävs omfattande åtgärder för att uppnå den eftersträvarde jordskredssegern och den medföljande legitimiteten. En andra reflektion rör det faktum att Mugabe i tider av politisk kris antingen spelar ut frågan om jordreformer eller intervenerar i något krig. En diskussion om det nödvändiga i en jordreform har dock förts i perioder alltsedan självständigheten, och det är först på senare år som frågan har använts som ett politiskt instrument av Mugabe i syfte att förstärka hans utsatta position. Därför ska jordreformerna inte bara ses ur ett machiavelliskt perspektiv.

Mugabe är, vilket framgår i den tredje reflek-

tionen, starkt påverkad av debatten om afrocen trism, och han är attraherad av idén om autarki, det vill säga nationellt självförsörjande. Chan redogör sakkunnigt för den neomarxistiska diskursen inom Afrikas intellektuella kretsar, inspirerad i många stycken av främst Antonio Gramsci. När Mugabe 2001 slog fast att "den socialism vi ville ha kan starta igen", innebär det att han i ett slags enväldig renlärighet strävar efter att gå tillbaka till ZANU-PF:s "källor". Detta på samma gång storhetsvansinniga och paranoida projekt, att bygga det nya och "rena" Zimbabwe, är det, enligt den officiella propagandan, bara Mugabe som kan genomföra. Chan visar hur Mugabe hela tiden försöker göra en dygd av sina handlingar, eller också framställer sina handlingar som framtvingade av självbestämmandets ideal. Mugabe har använt en stor del av sin förmåga till våltalighet för att övertyga andra afrikanska ledare om att den förda politiken ska förstås som nödvändiga stationer på vägen mot en genuin frigörelse.

I den fjärde och sista reflektionen som Chan gör, framhåller han att Mugabe mellan 1980 och 1998 kan sägas ha koncentrerat sig på en större politisk fråga i taget, men att han under senare år i stället har jonglerat med alltför många bollar. Han har manipulerat valprocesser, försökt krossa oppositionen, kvävt folkliga uppror, kört ut utländska journalister ur landet, intervenerat i kriget i Kongo, bekämpat kapitalism och rester av kolonialism. Det beklagliga resultatet har blivit en ekonomisk, politisk och humanitär katastrof, ett enda långt lidande i ett "House of Hunger". Mugabe har, så lyder Chans lakoniska slutomdöme, inte varit bra för Zimbabwe.

PERNILLA STÅHL

Bakom skenets bedrägliga spel

STATEN
Skrifter. Bok 3

Platon

Översättning: Jan Stolpe

Atlantis, 2003 (508 s.)

KLASSIKERSTATUS FÖR LITTERÄRA och filosofiska verk är en tveggad välsignelse. Berömmelsen kan visserligen bidra till verkets överlevnad i det allmänna medvetandet, men den riskerar också att bli en oöverstiglig tröskel för läsarna. När de klassiska verken införlivas i bildningsarvets allmångods, ersätts därför den direkta tillgången ofta av den indirekta förmedlingens inte alltid pålitliga bild. Platons *Staten* är ett sådant klassiskt verk, vars innehåll paradoxalt nog är ganska okänt för publiken utanför de snäva fackkretsarna.

Staten är urkunden för många centrala delområden inom filosofin såsom etik, metafysik, kunskapsteori och politisk filosofi, och innehåller skisser till flera fackvetenskaper såsom psykologi, pedagogik och statsvetenskap. Därför är det inte förvånande att företrädare för olika discipliner gjort anspråk på *Staten* som sin egen urkund. På liknande sätt har *Staten* fått klä skott för alla möjliga illvilliga, eller blott och bart felaktiga uppfattningar. Liberalerna angriper Platons påstådda totalitarism, skeptiker och empirister hans naiva rationalism, utilitarister hans bedömning av

handlingars värde utifrån agentens karaktär. Man får lätt intrycket att *Staten* mer är en encyklopedi över det platoniska tänkandet än ett sammansatt verk med en klar röd tråd.

Skenet bedrar dock. Trots sin omfattning är *Staten* ett väl så sammansatt verk som någon av de mindre dialogerna. Det utgör ett enda långt försök att besvara frågan "Vad är och hur uppkommer rättrådighet?" Att frågan inte enbart är av akademiskt intresse, utan av omedelbar existentiell betydelse, visas av den kongeniala iscensättningen i den inledande boken. Dialogen utspelar sig hemma hos den förmögne Kefalos, som på ålderns höst ägnar livets villkor en och annan förströdd tanke. Han inleder ett samtal med den gästande Sokrates om hur man lever ett rättrådigt och i förlängningen lyckligt liv. Sokrates avslöjande av Kefalos småborgerliga förnöjsamhetsfilosofi får en ytterligare dimension av samme Kefalos senare öde. Om Sokrates påvisar att Kefalos uppfattning om det goda livet vilar på ett gungfly, kommer dennes livsprojekt, som i första hand bygger på ekonomisk framgång, att visa sig vila på lika lösa grunder. Kefalos med familj slutar i total ruin och förnedring under de trettio tyrannernas skräckvälde. Slutsatsen blir att ett rättrådigt, och därmed i längden lyckligt liv, inte är möjligt utan sann självinsikt och en riktigt inrättad stat.

Vad är det då som karaktäriserar det rättrådiga livet? För att över huvud taget kunna besvara frågan tvingas Sokrates närmare undersöka den mänskliga naturen. Han utvecklar en psykologisk teori om den mänskliga själens beskaffenhet och funktion. I detta sammanhang införs en analogi mellan den enskilda människans själ och staten. Denna analogi har varit central för receptionen av *Staten*, men har inte alltid givits rätta proportioner. Analogin tjänar i första hand syftet att med den på rättvisa grundade staten och dess författning som jämförelse utlägga den rättrådiga karaktärens konstitution. Samtidigt visar Sokrates att en förutsättning för utvecklandet av den rättrådiga karaktären är att staten inrättas på rätt sätt.

UTGÅNGSPUNKTEN FÖR SVARET på den övergripande frågan är en teori om den mänskliga själens tre delar, vilka i analogi med statens olika klasser tilldelas olika uppgifter. Rättrådighet uppstår när varje del ägnar sig åt sin uppgift, när "var och en sköter sitt." I detta svar har somliga – som stirrat sig blinda på statsanalogin enbart som en politisk vision – velat se en uppmaning till underkastelse, blind auktoritetstro och politisk passivitet. Utgångspunkten för analogin är emellertid den enskilda människans karaktär, och svaret innebär att den förnuftiga delen av människan bör styra i stället för hennes begärs- och affektstillstånd. Alternativet blir underkastelse under begärets nycker, en oförmåga att ifrågasätta auktoriteter och att ta aktiv kontroll över sitt liv.

Vägen till det rättrådiga livet går via den skisserade utbildningsgången, som syftar till ingenting mindre än en total genomlysning av grunderna för tillvaron och världen. Det är i detta sammanhang som Platon målar upp de berömda liknelserna, av vilka grottiliknelsen torde vara den mest bekanta. Denna vision av det totala vetandet har bildat fond till filosofins utveckling, både som ett ideal att sträva efter och som ett ideal vars ouppnåelighet har skänkt insikter om den mänskliga kunskapens begränsningar.

Argumentationen har med rätta ifrågasatts på flera punkter. Dessutom förefaller det av förnuftet genomlysta och styrda rättrådiga livet vara ganska få förunnat; för de övriga består rättrådigheten nog i att underkasta sig de bäst skickades förnuftiga styre. Ändå är frågan om inte den mest

djuplodande och mest rättvisa kritiken kan riktas mot det fundament som argumentationen i sista hand står och faller med: bestämningen av människans natur.

Det är förhållandevis lätt att avfärda ytlig kritik av Platons förnuftstro, eller övertro på förnuftet. Platon har ett begrepp om förnuft som inte är begränsat till de teoretiska vetenskaperna; ingen del av verkligheten befinner sig utom dess räckvidd. Allt går att rationellt rättfärdiga: geometrins axiom såväl som de värderingar på vilka vi grundar våra liv. Inte heller känslolivet i sig nedvärderas, endast i den mån det grumlar vårt omdöme och leder oss vilse. Därtill var han – genom egen bitter erfarenhet från Sicilien – väl medveten om svårigheten att omsätta förnuftets slutsatser i praktiken. Den världsfrånvände, asketiske och snävt teoretiserande Platon är en myt.

Däremot vilar Platons bestämning av den mänskliga naturen på två problematiska grundantaganden: människans enhetlighet och förnuftet som denna enhets centrum. Det brukar sägas att den grekiska filosofin saknade ett begrepp om person eller jaget, men genom att identifiera människan med förnuftsformågan antyder Platon ändå ett sådant. Bilden kompliceras av att själens tre delar – begäret, stridbarheten och förnuftet – utgör separata motivationscentra. Förnuftet är med andra ord inte ett instrument för begäret, utan har sina egna behov, ja, rentav sina egna begär. Denna bild av den mänskliga själen antyder splittring snarare än enhetlighet, och gör identifikationen problematisk: varför så självklart identifiera människan med hennes förnuft? Då förnuftet dessutom är mer bestämt av det gemensamma och universella än det personliga och individuella, måste detta begrepp om ett opersonligt jag ha tett sig – och ter sig väl – djupt provocerande i en kultur fixerad vid den enskilda människans individuella drag formade av ett personligt öde.

Det är mot bakgrund av denna inte helt självklara identifikation av människans sanna jag med förnuftsformågan, som den vid första anblicken oproportionerligt långa kritiken av Homeros gestaltning av det gudomliga i slutet av andra och början av tredje boken, kan begründas i sitt rätta sammanhang. Ytterst står striden nämligen om

bestämningen av människans natur. Förutom att vara upphov till olyckor är Homeros gudar gäckande och låter sig inte fångas inom några bestämda ramar: de handlar stundtals godtyckligt, låter slumpen avgöra, låter sig mutas och drar sig inte för lögn och svek. Homeros gestaltning av gudarna antyder därtill att de inte är allvetande, och att de saknar både självinsikt och behärskning. Dåliga förebilder, med andra ord. Platons motbild är den enhetliga och oföränderliga guden, som allvetande, omutbar och fri från bedrägeri ger upphov endast till det goda. Betydelsen av denna bild av det gudomliga för bestämningen av det mänskliga kan knappast överskattas.

Platons upphöjelse av det gudomliga är inte tänkt att vidga klyftan mellan det gudomliga och det mänskliga. Snarare tvärtom. Den nya bestämningen av det gudomliga syftar i första hand till att upphöja det mänskliga, åtminstone såsom en möjlighet. Människan må vara dödlig och inte förmögen till trolldom, men förnuftet är den gnista som sätter henne i förbindelse med det gudomliga. Tydligare kan en upphöjelse av det mänskliga till det gudomliga knappast bli: det gudomliga blir ett uttryck för människans egen möjlighet och därmed hennes yttersta bestämning. Samtidigt öppnar denna upphöjelse av det mänskliga genom upphöjelsen av det gudomliga för en kraftig nedvärdering av det förra.

DET PLATONSKA FÖRNUFTS- OCH vetenskaps-idealets realiserbarhet dras i tvivelsmål redan av de hellenistiska filosofiskolornas mindre oskuldsfulla omdömen om den mänskliga kunskapsformågens gränser. Medan det mänskliga förnuftets anspråk monteras ned, står emellertid det gudomliga förnuftets suveränitet kvar intakt. Därmed bereds också vägen för en vidgad klyfta mellan det gudomliga och det mänskliga. I det kristna tänkandet vidgas så klyftan, med följden att den mänskliga förnuftsformågan tillmåts ringa kraft, och att människans natur bestäms mer genom brist än möjlighet. Kort sagt, en total omkastning av det platonska perspektivet har ägt rum: upphöjelsen av det gudomliga sker till priset av en nedvärdering av det mänskliga. Med Guds död fullbordas denna nedvärdering genom att gudagnis-

tan sloknar för gott. Även om Platon lyfter fram förnuftet som särskilt bestämmande för människans natur, kan man fråga sig huruvida han när allt kommer omkring skiljer sig så mycket från Homeros i synen på människan. Den förnuftiga sidan hos såväl människor som gudar kan väl inte ha undgått Homeros, som ju gestaltar Odysseus som en sinnebild för mänsklig förslagenhet. Man kan peka på två avgörande skillnader: själva begreppet om förnuft och den nämnda identifikationen av människan med detta. I Parmenides efterföljd utvecklar Platon ett begrepp om ett förnuft som sätter oss i förbindelse med verklighetens grunder bakom skenets bedrägliga skådespel. Odysseus förslagenhet sträcker sig nog inte längre än till manipulation av själva skådespelet. Om människan enligt Platon kan identifieras med förnuftet såsom en möjlighet och ett ideal att sträva efter, uppmanar credot i den homeriska diktningen oss knappast att bli så lika Gud som möjligt.

I den mån vår bild av människan kan sägas befinna sig i ett spänningsfält mellan Homeros och Platon, löper skiljelinjen med andra ord mellan olika uppfattningar om det möjliga snarare än det faktiska. Homeros mer splittrade och mindre förnuftsstyrda – någon kanske skulle vilja säga mer mänskliga – människa ger måhända en sannare bild av den faktiska människan, men man kan fråga sig om de framsteg i förståelsen av verkligheten, som den intellektuella och vetenskapliga kulturen givit upphov till, hade varit möjliga utan ett platonskt förnuftsideal. I det perspektivet framstår Platon som en revolutionär i uppror mot Homeros statiska människosyn.

MED STATEN HAR JAN STOLPES stora översättningsprojekt för förlaget Atlantis nått halvvägs. Det är inte utan att man imponeras över det rasande tempo med vilken översättaren betar sig igenom verklistan i den alexandriniske astrologen Thrasyllus kanoniska utgåva, som innehöll Platons alla kända skrifter, samt några oäkta alster. Företaget är vanskeligare och innehåller fler fallgropar än de flesta nog har klart för sig. Översättaren har dessutom ambitionen att i någon mån spegla författaren Platons stilistiska mästerverk, tydligast demonstrerad i dialogen *Gästabudet*. Få i Sverige i dag torde ha förutsättningarna att gå i land med ett sådant projekt. Även om lovorden duggat tätt över de två första banden, bör man resa vissa reservationer, inte bara inför översättningen, utan inför översättningsprojektet som sådant.

Det är mig veterligen ingen av de stora samtida översättningsarna av Platon som lagts i händerna på en ensam översättare. De fullbordade nyöversättningsarna till engelska och finska likaväl som de pågående till tyska och norska är resultatet av flera översättares gemensamma ansträngning. Det kan naturligtvis finnas fördelar med en enda översättare, som sätter en enhetlig stilistisk prägel på översättningen, men den fördelen riskerar att uppnås till priset av ett försummat instuderingsarbete. I det ambitiösa tyska projektet hade tillvägagångssättet varit en omöjlighet, eftersom varje översatt dialog förses med utförliga inledningar och inträngande kommentarer. Kan man misstänka en underskattning av företagets egentliga omfattning och svårighetsgrad hos förläggare och finansierare?

Trots dessa bristfälliga förutsättningar får översättaren med medhjälpare sägas ha lyckats hyggligt. Det som stundtals förvånar något i de två första banden är en viss osäkerhet i stilnivån: alltför kortlivad nutidsjargong i de mer lättsamma dialogavsnitten varvas i de mer filosofiskt utläggande partierna på sina ställen med en stolpig träaktighet, som för tankarna till läroverkets latinstilar.



Begränsat vetande. Platons grottlignelse talar om den mänskliga kunskapens begränsningar.

Foto: Bo Lindell/Bolbild

Om översättarens främsta uppgift är att inte synas, är översättningen av *Staten* den mest lyckade av de hittills översatta dialogerna. Framför allt har översättaren lyckats hitta en stilnivå som varken är för insmickrande ledig eller för ängsligt stelbent. Det lite sträva motstånd som *Staten* bjuder läsaren har med stor precision överförs till svenska utan att ta död på nerven i dialogen. Man kan diskutera översättningen av enskilda nyckeltermmer, men även om "förmåga" inte alltid är lyckat för *dynamis*, eller om inte "antagande" snarare än "postulat" bäst motsvarar *hypothesis*, träffar översättningen för det mesta rätt i terminologin. Och när den assonansliknande stilfiguren *paromoiosis* i uttrycket "genomenon to nyn legomenon" (ordagrant: det nu sagda blir verklighet) återges med "tankar kastar ankar i en handfast verklighet", firar Stolpes översättningskonst stilistiska triumfer.

Det bör också hållas i minnet att översättning ibland är det omöjligas konst; nyckelbegreppet *arete* kan tjäna som exempel. Valet har nu fallit på "duglighet" i stället för det hävdvunna "dygd". Det torde finnas två skäl för denna översättning. För det första svarar översättningen mot en lång rad användningar av termen, bland annat verkar det rimligare att tillskriva vingårdskniven en duglighet än en dygd. För det andra har väl översättaren velat undvika en av den kristna moralismen belastad term: den grekiska dygden är ett uttryck för människans egen fullkomning, inte för gudsfruktan. Samtidigt är det ovedersägligen så att Platon genom att utnyttja termens mångtydighet vill smyga in en begreppslig förskjutning från praktisk färdighet till etisk hållning, det vill säga just dygd.

Dilemmat för översättaren är om den fullbordade övergången skall återges i översättningen, eller om han kan förlita sig på att målspråkets terminologi besitter samma begreppsliga potential som originalen. Översättarens informativa inledning ger en god bakgrund till och en nyttig översikt av dialogen. De många noterna, som i första hand bidrar med realia och filologiska överväganden, är behjälpliga, låt vara att urvalsprinciperna inte är helt genomskinliga. Ändå inställer sig frågan om inte läsaren vore mer betjänt av handfasta filosofiska kommentarer, som kan stimulera till den aktiva läsning som dialogerna är avsedda för, låt vara att den omfattande bibliografin ger den intresserade möjlighet att gå vidare på egen hand. Även om just *Staten* står ganska väl på egna ben, kommer översättningarna av de filosofiskt mer avancerade senare dialogerna att ställa läsaren inför avsevärda svårigheter, som detta översättningsprojekt nog saknar förutsättningar att handskas med.

MED DEN PÅGÅENDE UTGIVNINGEN begåvas den svenskspråkiga läsekretsen med den tredje mer eller mindre fullständiga översättningen av Platons verk. Endast världsspråken tyska, franska och engelska torde kunna uppvisa en motsvarande rikedom. Skall vi då dra slutsatsen att Platon är vida läst av den svenska publiken? Med tanke på att den största delen av den platonska textmassan består av föga insmickrande och ibland synnerligen krävande filosofiska utläggningar, verkar det otroligt att översättningarna skulle nå särskilt många läsare. Här hjälper det inte att översättningen under utgivning förpackas i generösa och smakfullt utformade band. Tvärtom finns det uppenbara risker med monumentalutgåvor, vilkas kvävande prakt inte alltid uppmuntrar till läsning. Det vore önskvärt med en till det yttre formatet mera anspråkslös utgåva med högre ambitionsnivå i den filosofiska vägledningen. Vi får hoppas att den nya översättningen av *Staten* inte enbart finner sin plats som prydnad i bokhyllorna.

GÖSTA GRÖNROOS



Prototypisk antihjälte.
Robert De Niro
i *Taxi Driver*.

Foto: Corbis/Scanpix

Filmer från ett kreativt decennium

IT DON'T WORRY ME
Nashville, Jaws, Star Wars and beyond

Ryan Gilbey

Faber and Faber, 2003 (256 s.)

I SLUTORDET TILL SIN DEBUTBOK om amerikansk 70-talsfilm citerar Ryan Gilbey en filmtidsskrift, som år 1980 konstaterade att det gångna decenniet varit det värsta någonsin i den amerikanska filmens historia.

Redan hans boktitel *It don't worry me* väcker onekligen ett intresse: Varför det grammatiska felet? Vad är det som inte oroar? Vid det här laget om inte förr torde läsaren ändå vara övertygad om att den citerade tidskriften hade grundligt fel, och att 70-talet i USA – decenniet för det klassiska Hollywoodsystemets gradvisa sammanbrott – måste ha varit ett av de konstnärligt mest kreativa. Författaren ser samtidigt det dystra bokslutet som ett talande uttryck för tiden, då exempelvis *Apocalypse Now* nyligen haft premiär, drivit filmproducenternas kassa i botten och ändå fått ett tämligen ljumt mottagande.

Men Gilbey är ingen historiker. Det kom nämligen 1980 också ut en bok av Robert Philip Kol-

ker, *A Cinema of Loneliness*, som behandlade en rad 70-talsregissörer varav flera återkommer i Gilbeys bok: Stanley Kubrick, Francis Ford Coppola, Martin Scorsese, Robert Altman. Kolker lanserade redan då synen på 1970-talet som ett genombrottsdecennium, något som nu med ens saluförs som en nyhet.

Det hör till saken att Gilbey själv är jämnårig med filmer som Altmans *McCabe & Mrs. Miller* eller Kubricks *A Clockwork Orange* (från 1971). Han gör en poäng av den saken – och det ligger något i den. Det är värt att, som han gör, så här 30 år senare betrakta dessa filmer som om de vore nya, att se dem för första gången i stället för att bara se dem i en historisk receptionskontext, som tillhöriga det förflutna. Gilbey ser i stället främst till deras fräschör, deras förmåga att fånga, gripa, trollbinda sina åskådare i dag. I litteratursammanhang till exempel, vore det ju inget märkvärdigt, men det visar sig särskilt givande i fråga om filmmediet, som mer än kanske någon annan uttrycksform är underkastad aktualitetshetsens tyranni.

MAN KAN GIVETVIS ALLTID fundera en smula över de urvalskriterier som ligger till grund för en bok som denna. Peter Bogdanovich – som på 70-talet gjorde flera oförglömliga filmer, som *Sista föreställningen* och *Paper Moon* – är till exempel utsluten, medan Terence Malick som bara gjorde två i och för sig suveräna filmer under 70-talet, *Det grymma landet* och *Himmelska dagar*, och sedan

återkom med sin tredje film *Den tunna röda linjen* först 1998, får komma med. Ryan Gilbey anger själv ett enda kriterium: han har valt att ta med regissörer vilkas filmer, trots brister av olika slag, på ett avgörande sätt har transformerat filmmediet, kommit att påverka dess uttrycksformer på ett bestående sätt. Och detta gäller förvisso filmer som annars är så inbördes olika som *Gudfadern*, *Stjärnornas krig* och *Taxi Driver*.

Noga taget anlägger han ju därmed faktiskt ett historiskt perspektiv. Likaså finns den historiska dimensionen närvarande genom de ständiga kopplingar han gör till de senaste årens filmer.

Ett stundtals irriterande drag hos Gilbey är hans starka tendens att göra inbördes jämförande värderingar inom regissörernas respektive produktioner. Han har till exempel föga till övers för Stanley Kubricks *A Clockwork Orange*, som han finner överintellektuell och oförmögen att förmedla sitt budskap på känsloplanet, medan *Barry Lyndon* höjs till skyarna som "en mer övertygande version av *A Clockwork Orange*" – den ger nämligen åskådaren en förstahandserfarenhet av det fruktansvärda i ett liv som upplevs som förutbestämt. Med lika stor bestämdhet slår Gilbey fast att Woody Allens *Manhattan* eller *Interiors* framför allt hör hemma i hallen eller vardagsrummet, som snygga affischer eller stillbilder som vittnar om innehavarens kulturella status, medan *Annie Hall* – som han ser som det stora mästerverket – snarare hör hemma i en kista uppe på vinden, tillsammans med vältummade kärleksbrev och smärtsamma minnen, som man inte står ut att konfronteras med dagligen. Inte minst kommentaren till Allen kan vara nog så slående, men det hindrar inte att man som läsare ibland kunde önska sig att slippa få alla omdömen skrivna på näsan.

SAMTIDIGT GÖRS HÄR åtskilliga reflektioner som kan vara både upplysande och inspirerande. Några är generella, andra mer partikulära. Till exempel konstateras det i allmänhet att 1970-talet är antihjältarnas decennium – den saken är ju svår att missa. Listan över dem kunde göras lång: Barry Lyndon, Travis Bickle i *Taxi Driver* eller Woody Allen (i alla hans filmiska personifikationer) är bara några exempel. Men vissa av Gilbeys iakttagelser, kanske de mest relevanta, gäller enbart enskilda filmer eller till och med tagningar. Han konstaterar till exempel att det är filmisk dussinvara att få åskådaren att sympatisera med skurkar i största allmänhet, medan *Gudfadern II* däremot på ett helt unikt sätt kan få åskådarens sympatier att växla fram och tillbaka inom en enda scen.

Som då Michael Corleone förskjuter sin bror Fredo, där vi föraktar Michael men görs delaktiga i hans raseri mot Fredo, samtidigt som vi tycker synd om Fredo, men inte kan avvisa Michaels vrede som vi just bevittnat. En sådan observation har en träffsäkerhet som får filmen att vidgas för läsaren, som ger en oemotståndlig lust att se och se om.

ETT AV BOKENS BÄSTA KAPITEL är otvivelaktigt det om Robert Altman. Det börjar en smula provocerande med påståendet att ingen modern filmskapare har gjort mer för att utveckla specialeffekterna i film än Altman. Läsaren, som strax drar sig till minnes andra regissörer i boken – Kubrick, Lucas eller Spielberg – som man kanske oftare brukar associera med just specialeffekter, ställer sig möjligen tvekan. Men Gilbey insisterar: ingen har gjort så mycket för att förändra det sätt på vilket vi betraktar och inte minst lyssnar till filmer som Altman, som aldrig glömm

att själva filmmediet som sådant från början var den allra största specialeffekten.

Han använder långa objektiva, långsam zoom och små mikrofoner på ett sätt som lägger förståelse för skådespelarna, som överraskar dem i oväntade ögonblick. Det händer mycket samtidigt i filmerna, både på bild- och ljudsidan, och varken åskådarna eller aktörerna kan någonsin vara riktigt säkra på var betoningen egentligen ska ligga.

Det är frestande att tolka bokens titel i ett sådant perspektiv. Vem som ursprungligen yttrade repliken "It don't worry me" ska här inte avslöjas. Men faktum är att en av de största poängerna med de bästa amerikanska 70-talsfilmerna är just den obekymrade hållning inför det oväntade, de överraskande konventionsbrotten, som de bibragt åskådaren. Eller kanske avsaknaden av oro också kan ses som en kommentar till själva filmmediet, av många dödförklarad i televisionens och de digitala mediernas tidsålder, men av Ryan Gilbey själv alltså betraktat som det största av konstnärliga uttrycksformer.

ASTRID SÖDERBERGH WIDDING

Platsens återkomst

IM RAUME LESEN WIR DIE ZEIT
Über Zivilisationsgeschichte
und Geopolitik

Karl Schlögel

Carl Hanser Verlag, 2003 (567 s.)

NÄR SOVJETUNIONEN FÖLL samman blev många förvånade över hur smidigt det gick att avveckla det socialistiska systemet. En förklaring har gått ut på att socialismen egentligen var någonting artificiellt, en konstruktion som saknade förankring i det samhälle som den förgäves försökte omskapa. Hela bygget var ett fuskverk som man lätt kunde demontera.

Detta resonemang är aningen problematiskt. Var inte maktutövningen i sovjetsamhället totalitär? Under ett par, tre generationer hade en ideologi och en maktelit behärskat livets alla områden, präglat tänkesätt och vanor hos befolkningen, kuvat motståndsviljan, hämmat kreativiteten. Allt var föreskrivet, inga frågor kunde ställas som det inte redan fanns svar på. Den massiva indoktrineringen grundlade ett särskilt levnadssätt, "the Sovietic way of life". Man behövde inte prestera så mycket, man kunde ha det hyggligt ändå. Det finns armad i Sovjetunionen, men – bortsett från svältkatastroferna och tvångsarbetslägren – ingen riktig nöd. Nöden var av andligt slag; människor förnedrades dagligen.

Varifrån kommer då kraften till uppbrott och förnyelse i ett sådant samhälle?

Karl Schlögel, tysk kulturhistoriker med inriktning på Rysslands och Östeuropas historia under de senaste hundra åren, brottas med detta problem i en spänstig uppsats som utgör höjdpunkten i hans nya bok. Schlögels lösning, som får anses preliminär, tar fasta på en generell frågeställning om rummet, tillvarons geografiska dimension.

DET VAR MYCKET LÅNGT TILL allting i Sovjetunionen. Territoriet upptog en sjättedel av jordens yta. Från bostad till arbetsplats kunde det ta

timmar att färdas. Offentliga byggnader, platser, huvudgator hade enorma dimensioner. Den planerade ekonomin gjorde att alla förslag och beslut av betydelse måste ta vägen över ett centrum. Allt gick helt enkelt mycket långsamt i denna utsträckt och hierarkiska stat. När så det som är föreskrivet inte längre existerar, upptäcker människor att de kan tjäna tid och göra saker och ting mycket enklare genom att dela upp territoriet i hanterliga bitar, göra affärer där dessa står till buds, avstå från omvägar och låta periferin bli sitt eget centrum. Det blir enklare att leva, man rationaliserar sin vardag. Kraften uppstår när den kollektiva orkeslösheten försvinner.

SOVJETSAMHÄLLET VAR INTE en konstruktion, menar Schlögel, men en mycket noga iscensatt konfiguration av både avsikter och nödvändigheter. Avsikten var att inget oväntat skulle inträffa. Av den anledningen blev politikens primära imperativ att undvika det extrema, det avvikande, det smaklösa. Ingenting fick utmana, därför levde inte heller ledarna i anmärkningsvärd lyx.

Men sovjetsamhället smälte aldrig samman med sina yttre förutsättningar – det fysiska rummet – utan förblev, som Schlögel skriver, ett "maktrum".

I detta rum fanns mycket rädsla, en känsla av belägring. Det kan förklara att maktens manifestationer i Sovjetunionen, och även i dess lydstat, ofta fick sådana överdrivna dimensioner. Det handlade om att anstränga sig till det yttersta i en fientlig omgivning, att rusta sig till tändarna. Det som fanns utanför maktens boningar var samtidigt mindre viktigt. Den civila infrastrukturen fick förfalla.

Men kampparollerna måste synas, av alla krävdes tecken på heroism och offervilja för den goda saken. Att väldigt få saker blev utförda var en underförstådd förutsättning för att samtycke skulle uppstå och legitimiteten inte riskeras. Men i samma ögonblick som "rustningen" togs av, återvände samhället till sig självt. Kanske hade det funnits där hela tiden, i ett annat skikt av tiden?

Schlögels ärende är just detta: att tiden inte går att avläsa utan närvaron av ett fysiskt yttre, en stad, ett landskap, ett vattendrag, en byggnad eller en artefakt av annat slag.

DE BÄGGE KUNSKAPSDISCIPLINERNA historia och geografi slutade emellertid att tala med varandra för ett par hundra år sedan. I och med upplysningens triumf blev texten och ordet de centrala intellektuella instrumenten. I *Laokoon* (1776) postulerar Lessing att kropp och utsträckning är konstnärens sak, tiden och handlingarna diktarens, och Kant fyller på med att förklara att historien studerar det som sker i tiden (*Nacheinander*), medan geografin är begränsad till det som finns i det som är närvarande (*Nebeneinander*). Men för antikens historiker hade slagfältet inte varit mindre värt att skildra än fältslaget, och Schlögel själv är nästan outtröttlig och ibland litet tröttande, i sin iver att visa hur många spår av historisk förändring som kan finnas i en gatu-beläggning, i en kyrkogård, i en svit av adressböcker eller tidtabeller för olika fortskaffningsmedel.

Han observerar och registrerar alla tänkbara tecken på aktivitet. Dit hör givetvis också sådana kunskapsområden som lantmäteri och kartografi, vilkas framväxt står i en nära förbindelse med nationalstatsbyggandet och kolonialväldens grundläggning. Kamp om territorium och kontroll över resurserna har i stor utsträckning bestämt det historiska förloppet in i vår tid.

Programmatiskt vill nu Schlögel länka samman



Rumsrevolution. Murens fall 1989 hör till de omvälvande händelser som får världen att se helt annorlunda ut.

Foto: Corbis/Scanpix

det tidliga med det rumsliga. I själva verket anser han att en vändning redan har inträffat inom modern historieforskning. Den hänger samman med ett par viktiga "rumsrevolutioner" i det nära förflutna: murens fall 1989 och tornens fall den 11 september 2001. Världen, som tänkt och upplevd erfarenhet, ser helt annorlunda ut efter dessa

händelser. Avstånden är andra, vår varseblivning söker sig till nya objekt.

MEDETTA METODISKA GREPP tar sig Schlögel själv tillbaka genom kunskapsstillväxtens avlagringar i platser och föremål, i jakt på vad jag skulle vilja kalla en rumsdimensionens historio-

grafi, och han gör det mycket sympatiskt, med flannörens oförvillade blick.

Walter Benjamin är en återkommande inspiratör i sin uttryckliga anti-essentialism: att man inte får diskriminera det omedelbara och begreppslösa till förmån för föreställningar om underliggande strukturer, som endast är tillgängliga för ett skolat medvetande. Och som Benjamin skriver, närmast i montage-teknik, fogar också Schlögel samman sina texter, som är mycket detaljnära men också öppna och många gånger ofärdiga i sin argumentation. Det underlättar dialogen.

Det rumsliga som forskningsriktning och akademisk genre har ofta varit sin egen fiende. Tysk geografi nådde bottennivåer som gynnad disciplin i Tredje rikets jakt på Lebensraum, detsamma gäller andra favoriserade vetenskaper som etnologi och lokalhistoria (Völkerkunde, Ortskunde).

I Sovjetunionen, där folklivsstudiet hade upplevt en kort guldålder under de första tio åren efter oktoberrevolutionen, ströps all verksamhet som gick ut på att dokumentera och bevara rester från det gamla samhället i samband med första femårsplanen 1929-30.

Folklivsforskning blev en subversiv verksamhet, kännedom om trakten, om sederna ett störningsmoment i den enda stötriktning som var godtagbar, nämligen framåt. Det hindrar inte att de gripna etnologerna och bygdeforskarna fortsatte att göra uppteckningar och insamlingar i slavlägren, grunda folkkulturmuseer och till och med upprätthålla sina gamla vetenskapliga samfund, med säte och stämma i Gulag! Så får föreställningar om "Blut und Boden" ett nytt innehåll, som har med livet och överlevandet att göra.

Karl Schlögel har funnit vägen till platser där det som varit glömt och dömt segar sig kvar och gör något oväntat med betraktaren. Han ser tidens ålder.

ANDERS BJÖRNSSON

MEDARBETARE I DETTA NUMMER

KARL-OLOV ARNSTBERG

Professor i etnologi på kulturgeografiska institutionen vid Stockholms universitet.

ANDERS BJÖRNSSON

Publicist och författare, tidigare chefredaktör för *Dagens Forskning*.

LUCA DI BLASI

Fil.dr vid Siegens universitet, Tyskland, och skribent. Hans avhandling är utgiven under titeln *Der Geist in der Revolte* (2002).

JASON COWLEY

Redaktör på den brittiska tidskriften *The New Statesman*.

KJELL-OLOF FELDT

Författare och debattör. Finansminister 1982-1990. Vice ordförande och ordförande för riksbanksfullmäktige 1991-1999.

GÖSTA GRÖNROOS

Universitetslektor i teoretisk filosofi vid Stockholms universitet.

MAGNUS HENREKSON

Nationalekonom och professor vid Handelshögskolan i Stockholm. Han har under de senaste åren främst forskat kring företagsklimatets bestämningsfaktorer.

MAX JAKOBSON

Publicist och diplomat. Chef för politiska avdelningen vid Utrikesminis-

teriet i Helsingfors 1962-65, FN-ambassadör 1965-72, ambassadör i Stockholm 1972-74 och vd för EVA 1975-84. Han har publicerat *Väldets århundrade* och *Rädslans och hoppets tid*.

FJODOR LUKJANOV

Chefredaktör för tidskriften *Russia in Global Affairs* som ges ut i Moskva på ryska och engelska i samarbete med *Foreign Affairs*. Han är krönikör i *UNT*, *Östgöta Correspondenten* och *Hufvudstadsbladet*.

MICHELE MICHELETTI

Universitetslektor på statsvetenskapliga institutionen vid Stockholms universitet. Hon har författat uppsatser och böcker om politisk konsumtion och det civila samhället i Sverige samt ingått i SNS demokratiråd.

CLAES SJÖLIN

Advokat vid Sjölin & Olsson Advokatbyrå AB. Tidigare styrelseledamot i FAR (revisionsbranschens intresseförening) och affärsområdeschef hos Ernst & Young Law.

PERNILLA STÅHL

Frilansskribent.

ASTRID SÖDERBERGH WIDDING

Professor i filmvetenskap vid Stockholms universitet.

ADRIENNE SÖRBOM

Forskare på sociologiska institutionen vid Stockholms universitet.

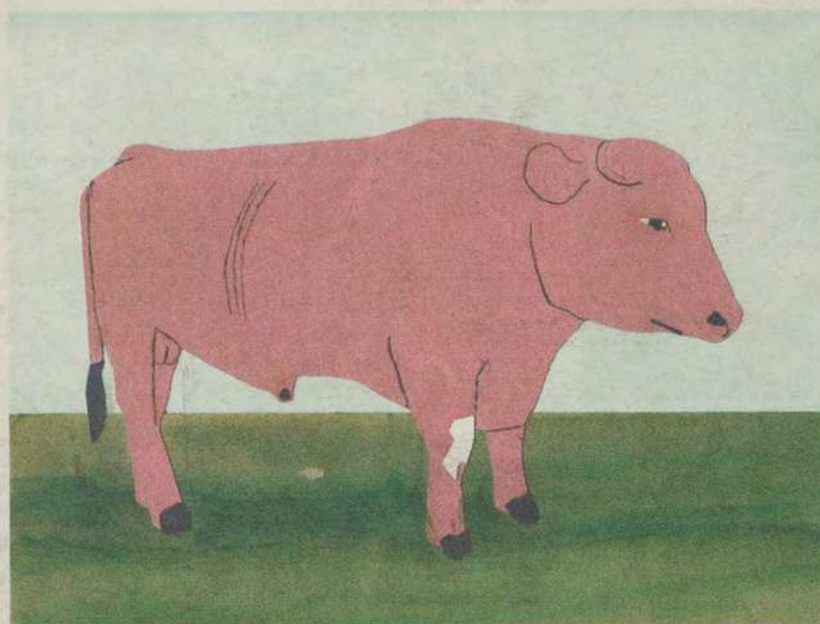
SK (75) 0301B 013
101407
KUNGLIGA BIBLIOTEKET
FÖRVARVSSEKTIONEN
BOX 5039
102 41 STOCKHOLM

102
LOK

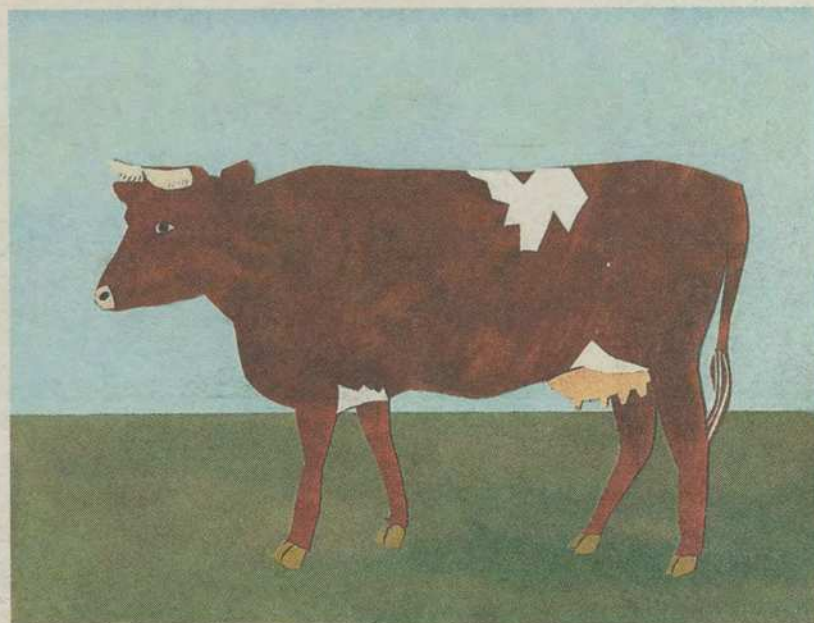
AXESS



NÄSTA NUMMER KOMMER DEN 3 FEBRUARI 2004



Köttmarknad. Vad ser du helst på din tallrik – belgisk blå



... eller SRB?

Illustration: Claes Jurander

Skaffa dig AXESS

Helår 9 nr kostar 325 kr (Norden 425 kr).

Beställ din prenumeration:

Webb: www.axess.se

E-post: prenumeration@axess.se

Telefon: 031-743 99 05

eller fyll i talongen nedan

☐ Ja tack, jag vill prenumerera på AXESS fr.o.m. nr ...
Helår 9 nr för 325 kr

Namn

Adress

Postadress

KUNGL. BIBL.

2003-12-12

STOCKHOLM

Frankeras ej
Mottagaren
betalar
portor

Tidskriften **AXESS**

SVARSPOST
122 577 700
110 02 STOCKHOLM